

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΒΡΕΤΑΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΘΗΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

John Bennet

Διευθυντής Βρετανικής Σχολής Αθηνών ||

01
Υδατογραφία του αρχικού κτίσματος της ΒΣΑ, γνωστό ως «Upper House», από τον Francis Cranmer Penrose, πρώτο Διευθυντή της Σχολής, 1886. Φωτ.: BSA Archive.

Η ΙΔΡΥΣΗ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ

Το 1914 ο Alan Wace (ο νεοδιορισθείς Διευθυντής της Βρετανικής Σχολής Αθηνών) και ο Maurice Thompson δημοσίευσαν το βιβλίο *Νομάδες των Βαλκανίων* (*Nomads of the Balkans*), μελέτη των βλάχικων κοινοτήτων της Πίνδου στην περιοχή της Σαμαρίνας¹. Δύο χρόνια αργότερα, ο Richard Dawkins (πρώην Διευθυντής της Βρετανικής Σχολής) και ο William Halliday δημοσίευσαν το έργο *Νέα Ελληνικά στη Μικρασία* (*Modern Greek in Asia Minor*), μελέτη των ελληνικών διαλέκτων της Καππαδοκίας². Αμφότερες οι μελέτες βασιζόνταν στην έρευνα πεδίου στις περιοχές αυτές· αμφότερες μας θυμίζουν ότι το φάσμα έρευνας της Σχολής εκτείνεται πέραν της αρχαιολογίας σε κάθε πτυχή των Ελληνικών Σπουδών. Οι Wace και Dawkins, ωστόσο, διεξήγαγαν και εκτενείς αρχαιολογικές έρευνες πεδίου: ο Dawkins στην Κρήτη και τη Σπάρτη και ο Wace στη Σπάρτη, τη Θεσσαλία (επίσης με τον Thompson) και, ως γνωστόν, στις Μυκίνες. Εκείνη την εποχή, όχι μόνο τα επιστημονικά πεδία ήταν πιο κοντά το ένα στο άλλο, αλλά και οι επιστήμονες μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν πολλές διαφορετικές προσεγγίσεις. Μάλιστα, αυτό το εύρος στην προσέγγιση του παρελθόντος και του παρόντος της Ελλάδας ήταν εμποδωμένο από τις απαρχές της Σχολής.

Η Βρετανική Σχολή Αθηνών (ΒΣΑ) ιδρύθηκε το 1886 και το πρώτο της κτίριο —σήμερα γνωστό ως «Upper House» (εικ. 1)— οικοδομήθηκε το ίδιο έτος, από τον πρώτο Διευθυντή της Σχολής Francis Cranmer Penrose, σε ένα οικοπέδο που μοιραζόταν η Βρετανική Σχολή με την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών. Έως το 1895 αυτή ήταν η μοναδική βάση των σχετικά περιορισμένης κλίμακας επιχειρήσεων της Σχολής. Το οικοπέδο, μέρος της περιουσίας της Μονής Ασωμάτων Πετράκη, παραχωρήθηκε το 1884 με πρωτοβουλία του πρωθυπουργού Χαριλάου Τρικούπη αποκλειστικά για την ίδρυση Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής³. Ο γνωστός ελληνιστής καθηγητής R.C. Jebb επέβλεψε τη μεταβίβαση του οικοπέδου.

Ο Jebb υπήρξε ένας από τους πρωταγωνιστές της ίδρυσης της Βρετανικής Σχολής, προτείνοντας πρώτα το εγχείρημα μέσω των *London Times* το 1878 και στη συνέχεια παρουσιάζοντας μια πληρέστερη επιχειρηματολογία υπέρ της δημιουργίας της το 1883 στο *Fortnightly Review*. Έτσι, η Βρετανική Σχολή έγινε η τέταρτη ξένη σχολή της Αθήνας, μετά τη Γαλλική (1846), τη Γερμανική (1871) και την Αμερικανική (1881). Αντίθετα με τη Γαλλική και τη Γερμανική Σχολή, η Βρετανική δεν αποσκοπούσε πρωτίστως στην ανασκαφική δραστηριότητα στην Ελλάδα. Σκοπός της ήταν να προσφέρει μια βάση στην Ελλάδα για ακαδημαϊκούς και άλλους ενδιαφερόμενους που ήθελαν να μελετήσουν αρχαιολογία, καθώς και «κάθε περίοδο της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας, από των πρωιμωτάτων χρόνων έως την σήμερον ημέραν»⁴.

Η οικονομική κατάσταση της Βρετανικής Σχολής ήταν πιο επισφαλής από εκείνη των παλαιότερων σχολών: η Γαλλική και η Γερμανική λάμβαναν γενναιοδωρη χρηματοδότηση από τις κυβερνήσεις τους, ενώ η Αμερικανική Σχολή βασιζόταν σε ετήσιες συνδρομές από ικανό αριθμό αμερικανικών πανεπιστημίων. Οι εκδότες του βου τόμου του ταξιδιωτικού οδηγού *Murray's Guide to Greece* (1896) αισθάνθηκαν υποχρεωμένοι να εξηγήσουν ότι τα περιορισμένα περιθώρια της Βρετανικής

Σχολής για έρευνα πεδίου σε σχέση με τις άλλες σχολές οφείλονταν στο σχετικά χαμηλό εισόδημά της⁵.

Προτού λάβει την πρώτη της κρατική επιχορήγηση (500 λίρες) το 1895, οι δραστηριότητες της Βρετανικής Σχολής στο πεδίο ήταν περιορισμένες. Ο Penrose διενήργησε έρευνες στον Ναό του Ολυμπίου Διός στην Αθήνα, ενώ ο διάδοχός του Ernest Gardner ανέσκαψε διάφορες θέσεις στην Κύπρο (Κούκλια Πάφου, Σαλαμίνα κ.α.) το 1888–1890. Την περίοδο 1890–1893 ο Gardner έφερε στο φως το Θεοσίλιο, το Θέατρο και την Αγορά της Μεγαλόπολης. Το 1893 διεξήγαγε επίσης έρευνες στην περιοχή των Κυπαρισσίων και στα Αιγύσθηνα, με μια ομάδα που περιλάμβανε τον συγγραφέα E.F. Benson (εικ. 2)⁶.

Στόχος το 1894 ήταν οι Άβαι/Υάμπολις, όπου αποκαλύφθηκαν ο ναός του Απόλλωνα, ρωμαϊκά γλυπτά και επιγραφές. Το 1896–1897 η Σχολή, υπό τον νέο της Διευθυντή Cecil (Harcourt) Smith, πραγματοποίησε έρευνες στο Κυνόσαργες, όπου ήρθε στο φως ένα γυμνάσιο με υπερκείμενο ρωμαϊκό λουτρό, πάνω από τάφους του 6ου–5ου αιώνα π.Χ. Ο διάδοχος του Smith στη θέση του Διευθυντή, David Hogarth, διενήργησε ανασκαφές στη Ναύκρατη της Αιγύπτου το 1899 και το 1903⁷.

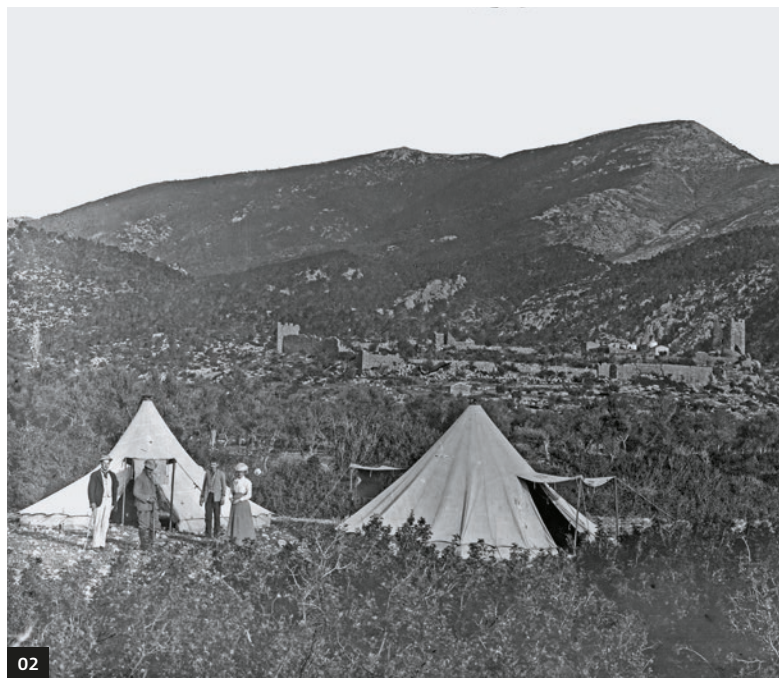
Η πρώτη σημαντική ανασκαφική αποστολή της Βρετανικής Σχολής —με κόστος 700 λιρών σε διάστημα τεσσάρων ετών— διενεργήθηκε στη Μίλο. Την έρευνα ξεκίνησε ο Smith και τη συνέχισε ο Hogarth το 1897. Η αποστολή περιλάμβανε επιφανειακή έρευνα σε ολόκληρο το νησί (1896) για τον εντοπισμό αρχαίων θέσεων, καθώς και ανασκαφές στην Τραμυθιά (1896–1897), στη θέση Πηλός (1897) και τη Φυλακωπή (1896–1899)⁸. Σημαντικό πρόσωπο στις ανασκαφές της Φυλακωπής ήταν ο Duncan Mackenzie, ο μετέπειτα βοηθός του Sir Arthur Evans στην Κνωσό. Η Σχολή επέστρεψε στη Φυλακωπή για μία ακόμη ανασκαφική περίοδο το 1911 με επικεφαλής τον Richard Dawkins, με σκοπό την εφαρμογή του νέου συστήματος χρονολόγησης από τις ανασκαφές στην Κρήτη, όπως θα δούμε παρακάτω.

ΚΝΩΣΟΣ ΚΑΙ ΚΡΗΤΗ

Ο Sir Arthur Evans αποτελεί εξαίρεση μεταξύ των ερευνητών της εποχής του (εικ. 3). Πράγματι, ήταν προϊστορικός αρχαιολόγος σε μια εποχή όπου σχεδόν δεν υπήρχε ακόμα ο ακαδημαϊκός κλάδος της προϊστορίας. Σπούδασε Νεότερη Ιστορία στην Οξφόρδη και όχι Αρχαιολογία ή Κλασικές Σπουδές, όπως θα περίμενε κανείς. Ήδη το 1873, κατά τη διάρκεια των σπουδών του, επισκέφθηκε τη Φινλανδία όπου έκανε ανασκαφές στο νησί Ukonsaari και μελέτησε τους αυτόχθονες Σάμι. Από το 1875 μέχρι το 1882 διέμενε στο Ντουμπρόβνικ ως δημοσιογράφος. Το 1884 διορίστηκε Επιμελητής του Μουσείου Ashmolean της Οξφόρδης και εξήγησε στην εναρκτήρια διάλεξή του ότι η προσέγγιση του παρελθόντος πρέπει να είναι επιστημονική, με την Εξέλιξη των Ειδών ως κεντρικό πυλώνα της κατανόησης του παρελθόντος. Ο Evans επισκέφθηκε την Κρήτη για πρώτη φορά το 1894, σε αναζήτηση νέων δειγμάτων σφραγιδολίθων όπως εκείνα που είχαν οδηγήσει στην ανακρίνωσή του το 1893 ότι είχε ανακαλύψει ένα σύστημα γραφής στο νησί, το πρώτο στην Ευρώπη⁹. Περιηγήθηκε σε ολόκληρο το νησί¹⁰, έως ότου τελικά κατάφερε να αγοράσει το οικόπεδο στον λόφο της Κεφάλας όπου ο Ηρακλειώτης επιχειρηματίας

Μίνως Καλοκαιρινός, τον οποίο συνάντησε, είχε διενεργήσει ανασκαφές το 1878. Ο Evans ξεκίνησε τη δική του ανασκαφή στις 23 Μαρτίου 1900, με την οικονομική υποστήριξη του φορέα που χρηματοδοτούσε τις έρευνες στην Κρήτη (Cretan Exploration Fund). Ωστόσο δεν ήταν ο μόνος Βρετανός ανασκαφέας: το ίδιο έτος, η Βρετανική Σχολή ξεκίνησε τις δικές της ανασκαφές στην ίδια θέση, με επικεφαλής τον Διευθυντή David Hogarth.

Άρα το 1900 υπήρχαν δυο βρετανικές αρχαιολογικές αποστολές στην Κνωσό — εκείνη του Evans και άλλη μια του Hogarth. Οι εργασίες του Evans περιγράφονται σε άλλη ενότητα του παρόντος τεύχους, επομένως θα εστιασώ στη δουλειά άλλων ερευνητών της Βρετανικής Σχολής στην Κρήτη. Ο Hogarth αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα από τους πρώιμους ερευνητές στην Κρήτη. Πτυχιούχος Κλασικών Σπουδών από το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης το 1885, έγινε ο πρώτος υπότροφος της Σχολής το πρώτο έτος της λειτουργίας της —το 1886 με 1887— και διορίστηκε Διευθυντής δέκα χρόνια αργότερα, το 1897. Όπως είδαμε, πριν από την Κνωσό διεξήγαγε ανασκαφές στη Φυλακωπή της Μήλου. Στην Κνωσό πήγε το 1900 με σκοπό να εντοπίσει και να ανασκάψει προϊστορικούς τάφους. Πραγματοποίησε αρκετές δοκιμαστικές τομές στην περιφέρεια του ανακτόρου και στην κοιλάδα του Καίρατου. Μολονότι στάθηκε άτυχος, καθώς οι τάφοι που βρήκε ήταν των ιστορικών και όχι των προϊστορικών χρόνων, με το πλήθος των δοκιμαστικών τομών που έκανε στην κοιλάδα εντόπισε τα όρια της πόλης των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων. Στον λόφο των Γυψάδων ανέσκαψε ένα σημαντικό συγκρότημα οικιών της Μεσομινωικής III και Υστερομινωικής I περιόδου που φέρουν το όνομά του — τα «Hogarth's Houses»¹¹. Η έρευνα αυτού του προσοπίου της πόλης συνεχίστηκε από τον Sinclair Hood, τον Gerald Cadogan και πιο πρόσφατα την Ελένη Χατζάκη, την Amy Bogaard και τη Gianna Ayala το 2014–2015, σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου.

Λίγο απογοητευμένος, ο Hogarth πήγε στο οροπέδιο Λασιθίου όπου διεξήγαγε ανασκαφές στο σπήλαιο του Ψυχρού, το λεγόμενο Δικταίον Άντρον¹². Το σπήλαιο είχε ήδη ερευνηθεί από τους Halbherr, Χατζιδάκι και Demargne· ο τελευταίος βρήκε ένα κομμάτι τράπεζας σπονδών με επιγραφή, η οποία βρίσκεται τώρα στο Μουσείο του Λούβρου. Ο Evans δημοσίευσε αυτό το κομμάτι —μαζί με ένα άλλο το οποίο είχε αγοράσει ο ίδιος— στο δεύτερο του άρθρο για τις πρώιμες γραφές της Κρήτης το 1897¹³. Οι ανασκαφές του Hogarth απέδειξαν ξεκάθαρα τη λατρευτική χρήση του σπηλαίου από τα μινωικά μέχρι και τα ιστορικά χρόνια.

Έναν χρόνο μετά, το 1901, ο Hogarth θα ανασκάψει την Κάτω Ζάκρο, όπου αποκάλυψε τμήμα της πόλης και μερικούς πρώιμους τάφους στο φαράγγι, χωρίς όμως να καταφέρει να εντοπίσει το ανάκτορο¹⁴. Ο Νικόλαος Πλάτων ήταν εκείνος που το ανακάλυψε το 1961 και το ανέσκαψε. Μια πολύ σημαντική ανακάλυψη του Hogarth, ωστόσο, είναι η ομάδα περίπου 500 πύλων σφραγισμάτων που βρέθηκε στην Οικία Α του οικισμού. Τώρα γνωρίζουμε ότι τα περισσότερα σφράγιζαν μικρά δερμάτινα δεματάκια (*Päckchen*), πιθανώς με γραπτά μηνύματα, τα οποία όμως καταστράφηκαν από την ίδια πυρκαγιά που έψησε τον πύλο από τον οποίο ήταν φτιαγμένα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η αναφορά του Hogarth στη μεγάλη πλημμύρα τον Μάιο του 1901, η οποία άλλαξε μόνιμα τη γεωμορφολογία του κόλπου της Κάτω Ζάκρου. Μετά την Κρήτη, ο Hogarth διεξήγαγε ανασκαφές στην Έφεσο για λογαριασμό του Βρετανικού Μουσείου και το 1909 διαδέχτηκε τον Evans στη θέση του Επιμελητή του Μουσείου Ashmolean.

Ο επόμενος Διευθυντής της Σχολής, ο Robert Carr Bosanquet, όπως ο Hogarth, ήταν πτυχιούχος Κλασικών Σπουδών αλλά του Πανεπιστημίου του Κέιμπριτζ, με ειδικότητα στην Κλασική Αρχαιολογία. Το 1892, υπότροφος τότε της Σχολής, συμμετείχε στις ανασκαφές στη Μίλο, ενώ το 1899 διορίστηκε υποδιευθυντής για να βοηθήσει τον Hogarth. Το 1900 ανέλαβε ο ίδιος τη διεύθυνση της Σχολής και το 1901 ξεκίνησε ανασκα-

φές στην Πραισό της ανατολικής Κρήτης¹⁵ (εικ. 4). Ο Bosanquet ήλπιζε να ανακαλύψει εκεί λείψανα της Μινωικής εποχής, διότι η Πραισός ήταν γνωστή στην αρχαιότητα ως πόλη των Ετεοκρητών, στους οποίους ο Evans είχε αποδώσει τη γραφή που είχε βρει στις μικρές σφραγίδες. Ο Bosanquet ανέσκαψε δύο προϊστορικούς θολωτούς τάφους, ωστόσο τα περισσότερα από τα ευρήματά του —κτίρια και πύλινα αναθήματα— χρονολογούνται στους ιστορικούς χρόνους. Μεταξύ των ευρημάτων του όμως ήταν δύο αλφαβητικές επιγραφές στην ετεοκρητική γλώσσα, η εύρεση των οποίων ικανοποίησε την ανάγκη των φιλολόγων να βρουν λείψανα των Ετεοκρητών σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Στράβωνα και του Ηροδότου. Η Βρετανική Σχολή συνέχισε την έρευνα στην Πραισό τη δεκαετία του 1990, διενεργώντας επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα υπό τον James Whitley¹⁶.

Το 1901 ο Bosanquet διεξήγαγε επίσης δοκιμαστικές τομές στον Πετρά Σητείας, αλλά τα ευρήματα που έφερε στο φως δεν τον ενθουσίασαν¹⁷. Όπως γνωρίζουμε σήμερα —χάρη στις πολυτελείς ανασκαφές της Μεταξίας Τσιποπούλου— ο Πετράς είναι μια σημαντική θέση. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως ένα μικρό ανάκτορο και τμήμα του οικισμού του, ένα σύνολο επιγραφών της Μινωικής Ιερογλυφικής και Γραμμικής Α γραφής, καθώς και ένα από τα πιο σημαντικά και πλούσια νεκροταφεία της Προανακτορικής περιόδου.

Το 1902 η Βρετανική Σχολή αποφάσισε να ερευνήσει την Κύζικο της Μικράς Ασίας, ένα ανασκαφικό πρόγραμμα που όμως τελικά δεν πραγματοποιήθηκε. Το ενδιαφέρον της Σχολής στράφηκε στο Παλαίκαστρο, στην ανατολικότερη ακτή της Κρήτης κοντά στη Ζάκρο, και καθώς ο Hogarth δεν ήταν διαθέσιμος, τη διεύθυνση της ανασκαφής ανέλαβε ο Bosanquet. Το δικαίωμα διενέργειας ανασκαφών στο Παλαίκαστρο είχε δοθεί στον Dörpfeld, ο οποίος όμως το παραχώρησε στη Βρετανική Σχολή. Η έρευνα του Παλαίκαστρου και της ευρύτερης περιοχής του αποδείχθηκε πολύ παραγωγική και —από το 1904— οι ερευνητές εφάρμοσαν το νέο χρονολογικό σχήμα των Evans και Mackenzie (εικ. 5). Αποκαλύφθηκε μεγάλο μέρος της μινωικής πόλης και πολλοί τάφοι, καθώς και κτίρια σε άλλες θέσεις όπως το Καστρί, ο Κουρεμένος και ο Μαγκασάς (1905), όπου βρέθηκε μια οικία και μια βραχοσκεπή, σημαντικά ευρήματα καθώς ανήκαν στη Νεολιθική εποχή. Ανασκάφθηκαν επίσης το ιερό κορυφής του Πετσοφά (1903), όπου βρέθηκαν πολλά πύλινα ειδώλια, ορισμένα με γραπτή διακόσμηση, καθώς και λείψανα του ναού του Δικταίου Δία (1905), στον οποίο βρέθηκαν θραύσματα της επιγραφής με αποσπάσματα του μεγάλου Ύμνου προς τον Δικταίο Δία. Ένα σημαντικό μέλος της αρχαιολογικής αποστολής του Παλαίκαστρου ήταν ο John L. Myres, ο οποίος ανέσκαψε τον Πετσοφά και από το 1910 ήταν ο πρώτος κάτοχος της έδρας Wykeham της Αρχαίας Ιστορίας στην Οξφόρδη.

Η Βρετανική Σχολή επέστρεψε στο Παλαίκαστρο (εικ. 6) τη δεκαετία του '60, όταν οι Mervyn Popham και Hugh Sackett ανέσκαψαν το Καστρί και το Οικοδομικό Τετράγωνο «N» της μινωικής πόλης στον Ρουσσόλακκο¹⁸. Οι ανασκαφές στον Ρουσσόλακκο συνεχίστηκαν από τους Hugh Sackett και Alexander MacGillivray από το 1986 έως το 2003 και την περίοδο αυτή βρέθηκε ο περίφημος «Κούρος του Παλαίκαστρου». Πιο πρόσφατα ο Carl Knappett, η Nicoletta Momigliano και

02

Η ανασκαφική ομάδα στα Αιγόσθενα το 1893. Από αριστερά: ο E.F. Benson, ο E.A. Gardner (Διευθυντής), ένας εργάτης και η Mary Gardner. Φωτ.: BSA SPHS Image Collection (BSA SPHS 01/1566.4007).

03

Ο Sir Arthur Evans (στο κέντρο με λευκό κράνος) με εργάτες στην Κνωσό. Φωτ.: BSA SPHS Image Collection (BSA SPHS 01/2032.5235).

04
Άποψη του τοπίου
της Πραισού, 1901.
Φωτ.: BSA SPHS
Image Collection (BSA
SPHS 01/2849.7266).

05
Άποψη των
ανασκαφών
στον Ρουσσόλακκο
με φόντο το Καστρί.
Φωτ.: BSA SPHS
Image Collection (BSA
SPHS 01/2399.6425).

06
Παλαίκαστρο:
αεροφωτογραφία
της θέσης και του
κόλπου, με τον
Πετσοφά στο βάθος.
Φωτ.: BSA.

07
Άποψη του
καταυλισμού
στο σπήλαιο
των Καμαρών, 1913.
Φωτ.: BSA SPHS
Image Collection (BSA
SPHS 01/4526.9312).

η Αλεξάνδρα Λιβάρδα διεξήγαγαν ένα ερευνητικό πρόγραμμα στον Ρουσσόλακκο και την ευρύτερη περιοχή¹⁹. Προκαλεί έκπληξη το ότι μέχρι τώρα δεν έχει εντοπιστεί ανάκτορο στο σημαντικό αυτό λιμενικό κέντρο. Τέλος, το καλοκαίρι του 2021, η Βρετανική Σχολή, σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου και την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, ξεκίνησε ένα πρόγραμμα με σκοπό να ερευνηθεί η ακτογραμμή και ο βυθός. Τα ευρήματα μέχρι τώρα περιλαμβάνουν ένα ναυάγιο της Ρωμαϊκής εποχής²⁰.

Το 1906 η Σχολή έστρεψε την προσοχή της από την Κρήτη στην ηπειρωτική Ελλάδα, ιδιαίτερα στη Λακωνία, και από την προϊστορία στους ιστορικούς χρόνους. Το 1904 ο Bosanquet είχε παραχωρήσει τη διεύθυνση των ανασκαφών στο Παλαίκαстро στον Richard Dawkins, ο οποίος διορίστηκε Διευθυντής της Σχολής το 1906. Ο Dawkins έμεινε στη θέση αυτή έως τις αρχές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Είχε σπουδάσει Κλασική Φιλολογία στο Cambridge και η έρευνά του εστίαζε στις διαλέκτους της νέας ελληνικής γλώσσας, ιδιαίτερα σε αυτές της Μικράς Ασίας²¹. Ήταν υπεύθυνος των ανασκαφών στη Σπάρτη μέχρι το 1910, αλλά επέστρεψε στην Κρήτη για δύο ανασκαφικές περιόδους, το 1913 και το 1914.

Το 1913 διενήργησε ανασκαφές στο σπήλαιο των Καμαρών, ψηλά στις νότιες πλαγιές του Ψηλορείτη (εικ. 7). Όστρακα από το σπήλαιο είχαν παραδοθεί στον Φιλεκαπιδευτικό Σύλλογο Ηρακλείου από έναν βοσκό και ο Χατζιδάκις τα έδειξε στον John Myres. Το 1895 ο Myres έγραψε ένα άρθρο στο *Antiquaries Journal* για την κεραμική του σπυλαίου, που έγινε γνωστή ως «Kamares ware»²². Οι ανασκαφές του 1913 έριξαν άπλετο φως στο σκοτάδι της χρήσης του σπυλαίου. Ο χαρακτήρας της χρήσης ήταν διαφορετικός από αυτόν του Ψυχρού — τα ευρήματα ήταν σχεδόν αποκλειστικά αγγεία, τα περισσότερα της Μέσης Μινωικής περιόδου²³.

Τον επόμενο χρόνο, και ενώ τα σύννεφα του πολέμου αρχίζουν να πυκνώνουν στην Ευρώπη, ο Dawkins ξεκίνησε την ανασκαφή του οικισμού στη θέση Πλάτη του οροπεδίου Λασιθίου²⁴ (εικ. 8). Πρόκειται για έναν σημαντικό ορεινό οικισμό — βρίσκεται σε σχετικά μεγάλο υψόμετρο — που κατοικήθηκε κατά την Υστερομινωική Ι και Υστερομινωική ΙΙΙ περίοδο. Θέσεις παρόμοιου χαρακτήρα έχουν εντοπιστεί στη Ζώμινθο του Ψηλορείτη και στον Γαϊδουροφά Ιεράπετρας. Ο Dawkins δημοσίευσε ένα σύντομο άρθρο στην *ABSA* αλλά η θέση παραμένει ελάχιστα γνωστή έως τώρα.

Πριν από την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο Evans είχε ολοκληρώσει την ανασκαφή του στο ανάκτορο και την κοιλάδα της Κνωσού. Είχε αναστηλώσει τμήματα του μνημειακού συγκροτήματος και είχε κτίσει τη Βίλα Αριάδνη, το «στρατηγείο» του στην Κνωσό. Η ιδιοκτησία του Evans κληροδοτήθηκε στη Βρετανική Σχολή το 1926 και την ίδια χρονιά δημιουργήθηκε η θέση του Επιμελητή Κνωσού ώστε ο χώρος να έχει επί τόπου επιβλέποντα. Πρώτος επιμελητής ανέλαβε ο στενός συνεργάτης του Evans, ο Duncan Mackenzie. Διάδοχος του Mackenzie το 1930 ήταν ο John Pendlebury, συνεχιστής του έργου του Dawkins στο Λασιθί τη δεκαετία του '30. Ηρωική μορφή της Κρητικής Αντίστασης στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σκοτώθηκε τη δεύτερη μέρα της Μάχης της Κρήτης. Το 1952 η Σχολή παραχώρησε την ιδιοκτησία του Evans στο Ελληνικό Δημόσιο και το 1962 ο αείμνηστος Sinclair Hood,

τότε Διευθυντής της Σχολής, οργάνωσε, σε συνεργασία με το Υπουργείο Πολιτισμού, την ανέγερση του «Στρωματογραφικού» Μουσείου Κνωσού για τη φύλαξη των ευρημάτων από τις ανασκαφές της Σχολής, ευρημάτων τα οποία χρονολογούνται από την 7η χιλιετία έως την Ύστερη Αρχαιότητα. Η σύλληψη και η ονομασία του κτιρίου οφείλονται στον Pendlebury, ενώ η υλοποίησή του είναι έργο του Hood.

Ο John Pendlebury συνέχισε τις έρευνες της Βρετανικής Σχολής στην Κρήτη με βάση του την Κνωσό. Περιηγήθηκε εκτενώς στο νησί, εντοπίζοντας θέσεις με θρυλικές πεζοπορίες. Αυτές οι περιηγήσεις αποτέλεσαν τα θεμέλια της συνθετικής και ακόμη πολύτιμης εργασίας του πάνω στην αρχαιολογία της Κρήτης, που δημοσιεύθηκε παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου²⁵. Η δουλειά του στο Λασιθί υπήρξε εξαιρετικά σημαντική, φωτίζοντας την ιστορία του σπυλαίου της Τράπεζας και του ορεινού οικισμού στο Καρφί, που χρονολογείται στην Υστερομινωική ΙΙΙ περίοδο²⁶.

Άλλη σημαντική προσωπικότητα της ίδιας περιόδου ήταν ο Humfry Payne, ο οποίος διετέλεσε Διευθυντής της Σχολής από το 1929 έως τον πρόωφο χαμό του το 1936. Τη δεκαετία του 1920 ανέσκαψε τάφους στην Κνωσό που χρονολογούνται από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου έως τους κλασικούς χρόνους, με μια ανασκαφική περίοδο στην Ελεύθερα το 1929 προτού στραφεί στο ιερό της Περαχώρας Κορινθίας²⁷. Οι εκτεταμένες άτυπες επιφανειακές έρευνες των Sinclair Hood, Gerald Cadogan και Peter Warren στα δυτικά του νησιού εντόπισαν πολλές νέες θέσεις²⁸. Παράλληλα με τις συνεχιζόμενες εργασίες στο Παλαίκαстро και την Πραισό, οι οποίες περιγράφονται παραπάνω, η ανασκαφική έρευνα των δεκαετιών του '60 και του '70 έριξε φως στην Πρωτομινωική περίοδο στις θέσεις Δέμπλα της δυτικής Κρήτης, Μύρτος-Φούρνου Κορυφή (δυτικά της Ιεράπετρας, στις νότιες ακτές της Κρήτης) και Αγία Κυριακή στο Αγιοφάραγγο, καθώς και στον οικισμό της Ύστερης Προανακτορικής και της Ανακτορικής περιόδου στον Πύργο Μύρτου, λίγα χιλιόμετρα δυτικά της Φούρνου Κορυφής²⁹. Άλλο σημαντικό έργο ήταν η ανασκαφή του μινωικού ιερού κορυφής Κορακιά στους Ατσιπάδες (1989) και η σχετική έρευνα (1991-1997) της κοιλάδας του Αγίου Βασιλείου όπου αυτό δεσπόζει³⁰.

Έπειτα από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εγκαινιάστηκε ένα εκτενές πρόγραμμα ερευνών πεδίου στον χώρο της Κνωσού και γύρω από αυτόν³¹. Ο Sinclair Hood ανέσκαψε τάφους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, ενώ ο ίδιος και άλλοι πραγματοποίησαν σειρά ανασκαφών το 1957-1961 για να διαλευκάνουν τη συνολική στρωματογραφία του χώρου³². Ο John D. Evans εξερεύνησε τα νεολιθικά στρώματα κάτω από το μινωικό ανάκτορο³³. Ένα σημαντικό μινωικό κτίριο με υπερκείμενο ρωμαϊκό υλικό, η «Ανεξερεύνητη Οικία» κοντά στο «Μικρό Ανάκτορο», ερευνήθηκε από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 μέχρι τη δεκαετία του '70³⁴. Οι σωστικές ανασκαφές πριν από την ανέγερση της νέας Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης στην Κνωσό το 1978 έφεραν στο φως ένα εκπληκτικό νεκροταφείο της πρώιμης 1ης χιλιετίας³⁵. Κατά παρόμοιο τρόπο, οι έρευνες στα δυτικά του Στρωματογραφικού Μουσείου Κνωσού την περίοδο 1978-1982 αποκάλυψαν τμήματα της μινωικής συνοικίας της Κνωσού, συμπεριλαμβανομένης της δυτικής προέκτασης της λεγόμενης «Βασιλικής Οδού», κάτω

από στρώματα της Υστερομινωικής ΙΙΙ περιόδου με τα αιγιματικά «χοροστάσια» και στρώματα της Υστερομινωικής ΙΙΙΓ.

Πιο πρόσφατα, οι αρχαιολογικές έρευνες επιφανείας και η γεωφυσική διασκόπηση έχουν φωτίσει αρκετά τη μορφή και την έκταση της συνολικής αστικής περιοχής της Κνωσού, από τα πρώτα ίχνη κατοίκησης έως την Ύστερη Αρχαιότητα, με το «Knossos Urban Landscape Project» (2005–2008), το «Knossos Roman Geophysics Project» (2015–2018) και το «Knossos Gypsades Project» (2011–2019)³⁶. Το τελευταίο ερευνητικό πρόγραμμα περιλάμβανε και λεπτομερείς ανασκαφές σε ένα συγκρότημα δίπλα στις Οικίες του Hogarth, το οποίο αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά το 1900³⁷.

ΣΠΑΡΤΗ ΚΑΙ ΛΑΚΩΝΙΑ

Στις αρχές του 20ού αιώνα, η Βρετανική Σχολή Αθηνών ήταν περισσότερο γνωστή για τις εργασίες της σε προϊστορικές θέσεις της Εποχής του Χαλκού (ή και πρωιμότερες) στη Μίλο και στην Κρήτη. Από το 1904, ωστόσο, το ενδιαφέρον της Σχολής στράφηκε στη Σπάρτη και τη Λακωνία. Οι προετοιμασίες για τις εργασίες στη Σπάρτη ξεκίνησαν με τη λεπτομερή μελέτη του υλικού στο Μουσείο της Σπάρτης από τον Alan Wace (φοιτητή τότε στη Σχολή και μετέπειτα Διευθυντή και ανασκαφέα των Μυκηνών) και τον Υποδιευθυντή Marcus Tod. Αυτή η έρευνα είχε ως αποτέλεσμα τον πρώτο πλήρη κατάλογο του μουσείου, που δημοσιεύθηκε το 1906³⁸.

Παράλληλα με αυτή την εργασία πάνω στο αρχαιολογικό υλικό που είχε ήδη βρεθεί στην περιοχή, η Σχολή διενήργησε «τοπογραφική» έρευνα, τόσο στα νοτιοδυτικά, στις αρχαίες Θαλάμες (Κουτήφαρι) της Μάνης (νυν Μεσσηνίας) όσο και στα νοτιοανατολικά, στο Γεράκι (αρχαίοι Γερόνθραι) καθώς και στην περιοχή της Μονεμβασιάς, με ανασκαφές στην Αγγελώνα και εκπόνηση τοπογραφικών σχεδίων στις ακρόπολεις του Ζάρακα και της Επιδαύρου Λιμηράς. Μικρές έκτασης ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν το 1905 από τον Guy Dickins στις Θαλάμες, θέση όπου εικαζόταν ότι βρισκόταν το ονειρομαντείο της Ινούς–Παισιφάς. Ο Alan Wace, ο William Hasluck και ο Henry Tillyard εξερεύνησαν την ακρόπολη του Γερακίου, φέρνοντας στο φως πολλές επιγραφές. Ο Ramsay Traquair, αρχιτέκτονας της Σχολής, εκπόνησε τοπογραφικά πολλών φρουριών, όπως το μεσαιωνικό Γεράκι με τα επιβλητικά τείχη.

Το 1906, το τελευταίο έτος της θητείας του Bosanquet στη θέση του Διευθυντή, ο ίδιος μαζί με τον διάδοχό του Dawkins ηγήθηκαν μιας ομάδας που ερεύνησε την ίδια την πόλη της Σπάρτης, καθώς και τη θέση του Μενελαίου ανατολικά της πόλης, το οποίο δεσπόζει στην κοιλάδα του Ευρώτα (εικ. 9).

Ένα σημαντικό επίτευγμα αυτής της φάσης εργασιών ήταν η εκπόνηση ενός λεπτομερούς τοπογραφικού σχεδίου ολόκληρης της πόλης σε μεγάλη κλίμακα, όπου σημειώνονταν τα αρχαία κατάλοιπα· το σχέδιο ήταν έργο ενός Αυστριακού αρχιτέκτονα ονόματι Sejk. Σε αυτή τη φάση ο Wace ανίχνευσε σχολαστικά την περίμετρο των αρχαίων τειχών της πόλης.

Ο Dickins ανέσκαψε έναν Μεγάλο Βωμό στη δυτική όχθη του Ευρώτα, ενώ ο Wace εντόπισε ένα πιθανό ηρώο λίγο νοτιότερα. Επίσης, οι δυο τους ταύτισαν κάποιους χριστούς τάφους κοντά στον λεγόμενο «Τάφο του Λεωνίδα», ενώ ο Traquair κατέγραψε τη Ρωμαϊκή Στοά νότια της ακρόπολης. Τα σημα-

ντικότερα ευρήματα, ωστόσο, ήταν ο ναός της Αθηνάς Χαλκιοίκου, ακριβώς πάνω από το Θέατρο, τον οποίο ανέσκαψε ο Dickins, και το ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στην όχθη του Ευρώτα, το οποίο ανέσκαψαν οι Bosanquet και Dawkins. Η θέση φημίζεται για τη διακοσμημένη της κεραμική, τα ελεφάντινα γλυπτά, τα μικρά μολύβδινα ειδώλια και τα ιδιόμορφα προσωπεία. Η λατρεία ξεκίνησε τον 8ο αιώνα π.Χ. και συνεχίστηκε μέχρι και τη Ρωμαϊκή περίοδο, όταν η θέση μετατράπηκε σε αμφιθέατρο όπου οι Ρωμαίοι τουρίστες μπορούσαν να παρακολουθήσουν τη *διαμαστίγωση* των Σπαρτιατών εφήβων.

Το 1909 οι Wace, Thompson και Droop ερεύνησαν το ιερό του Μενελαίου στα υψώματα πάνω από την κοιλάδα του Ευρώτα και σχεδίασαν κατόψεις του μνημείου (εικ. 11). Επέστρεψαν το 1910 και ο Dawkins ανέσκαψε μια μυκηνναϊκή οικία, ανασκαφή την οποία συνέχισε η Σχολή κατά τη θητεία του Hector Catling, 63 χρόνια αργότερα.

Έπειτα από τις ανασκαφές του Wace στις Μυκίνες, η Σχολή επέστρεψε στην πόλη της Σπάρτης το 1924, λίγο μετά τον διορισμό του Arthur Woodward στη θέση του Διευθυντή. Βοηθί του ήταν ο John Droop και ο λαμπρός αρχιτέκτονας Piet de Jong. Επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους ήταν η ακρόπολη, στην περιοχή του Ναού της Αθηνάς Χαλκιοίκου, όπου αποκαλύφθηκε ο περίφημος «Λεωνίδα», καθώς και τα λείψανα ενός χριστιανικού ναού και μιας ρωμαϊκής οικίας. Στην ομάδα συμμετείχαν αρκετές γυναίκες, ανάμεσά τους η Winifred Lamb, που είχε εργαστεί στη Μακεδονία και αργότερα διενήργησε ανασκαφές στη Λέσβο. Η ίδια ομάδα έφερε στο φως και μεγάλο μέρος του αρχαίου Θεάτρου (εικ. 12).

Μετά το πέρας των εργασιών του 1927 εντός της πόλης της Σπάρτης, η έρευνα πεδίου της Σχολής στράφηκε και πάλι στην τοπογραφική μελέτη, με την επιφανειακή έρευνα ολόκληρης της Λακωνίας, πρώτα από την Helen Thomas (γνωστότερη ως Waterhouse) στα 1936–1938 και αργότερα από τον Richard Hope Simpson στα 1956–1958³⁹. Το 1949 διενεργήθηκε ανασκαφή στη θέση Καλύβια της Σοχάς. Το 1968 πραγματοποιήθηκε υποβρύχια επισκόπηση στη θέση Παυλοπέτρι (όπου η Σχολή επέστρεψε για μια ανασκαφική περίοδο το 2009 σε συνεργασία με την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων). Η διερεύνηση της σημαντικής θέσης της Εποχής του Χαλκού Άγιος Στέφανος, η οποία ταυτίστηκε από την έρευνα, ξεκίνησε το 1959 αλλά η συστηματική ανασκαφή δεν άρχισε παρά μόνο το 1973⁴⁰. Το ίδιο έτος, ο Hector Catling ξεκίνησε την ανασκαφή στο Μενελαίο της Εποχής του Χαλκού, συνεχίζοντας τις εργασίες από εκεί που σταμάτησε ο Dawkins. Έφερε στο φως δύο διαδοχικά «μέγαρα», που θεωρήθηκαν ένδειξη ότι η θέση του Μενελαίου ήταν η κεντρική θέση της ευρύτερης περιοχής της Σπάρτης⁴¹. Αυτή η θεωρία άλλαξε ή τουλάχιστον έγινε πιο περίπλοκη χάρη στην πρόσφατη διερεύνηση της θέσης Άγιος Βασίλειος, λίγα χιλιόμετρα νοτιότερα, από την Αδαμαντία Βασιλογάμβρου εκ μέρους της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Κάποια μέλη της ανασκαφικής ομάδας του Μενελαίου συνέχισαν τις εργασίες με δύο σχετικά ερευνητικά προγράμματα. Εκείνο που ολοκληρώθηκε πιο πρόσφατα ήταν η ανασκαφή της νεολιθικής θέσης Κουφόβουνο, νότια της Σπάρτης και σε κοντινή απόσταση από αυτήν. Η ανασκαφή είναι σημαντική επειδή οι θέσεις αυτής της περιόδου σπανίζουν στην περιοχή.

08

09

08

Ανασκαφή στην Πλάτη με φόντο τα βουνά της Δίκτης, 1914. Φωτ.: BSA SPHS Image Collection (BSA SPHS 02/4427.9106).

09

Ο Humfry Payne (διευθυντής της ΒΣΑ από το 1929 έως το 1936), δεύτερος από αριστερά, στην Περαχώρα. Φωτ.: BSA SPHS Image Collection (BSA SPHS 01/6490.C6160).

Συνδιευθυντές του προγράμματος ήταν ο William Cavanagh, ο αείμνηστος Chris Mee και η Josette Rénard.

Το δεύτερο πρόγραμμα που προέκυψε από την ανασκαφή του Μενελαίου ήταν μια εντατική έρευνα επιφανείας σε μια ευρύτατη περιοχή γύρω από τη θέση, με τίτλο «Laconia Survey Project». Επρόκειτο για μια συνεργασία μεταξύ της Βρετανικής Σχολής και του Ολλανδικού Ινστιτούτου Αθηνών, με διευθυντές τον Cavanagh και τον Joost Crouwel, η οποία έλαβε χώρα από το 1983 έως το 1989 και αποκάλυψε αρκετές εκατοντάδες νέες θέσεις⁴². Ένα από τα αποτελέσματα του προγράμματος ήταν η ανασκαφή στη θέση Τσακώνα ενός ιερού του Μεσσαπέως Διός, που τότε απειλούνταν. Το ερευνητικό πρόγραμμα που το διαδέχθηκε, το «Laconian Rural Sites Project» με διευθυντές τον Cavanagh, τον Chris Mee και τον Peter James, έκανε χρήση σύγχρονων μη επεμβατικών τεχνικών για την έρευνα ενός δείγματος 20 μικρών αγροτικών θέσεων, με στόχο την καλύτερη κατανόηση της λειτουργίας τους εντός του αγροτικού τοπίου⁴³.

Επιστρέφουμε λοιπόν στην ίδια την πόλη της Σπάρτης και στις πιο πρόσφατες εργασίες της Βρετανικής Σχολής εκεί. Από το 1988 έως το 1991, ο αείμνηστος Geoffrey Waywell και ο John Wilkes διενήργησαν ανασκαφές στη Ρωμαϊκή Στοά, αναδεικνύοντας τη λειτουργία του οικοδομήματος. Στη δημοσίευσή τους συζητούν το επίμαχο θέμα της θέσης της Αγοράς της Σπάρτης αλλά χωρίς να επιλύσουν οριστικά το ζήτημα. Έπειτα από την έρευνα της Ρωμαϊκής Στοάς, οι Waywell και Wilkes έστρεψαν και πάλι το ενδιαφέρον της Σχολής στο Θέατρο (εικ. 14), αφιερώνοντας αρκετές ανασκαφικές περιόδους το διάστημα 1992–1998, τα αποτελέσματα των οποίων δημοσιεύονται στην Επετηρίδα της Σχολής (ABSA). Πιο πρόσφατα, σε συνεργασία με τις τοπικές τότε Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, η Catherine Morgan διενήργησε δύο ανασκαφικές περιόδους στο Θέατρο το 2007–2008.

ΘΕΣΣΑΛΙΑ, ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΗΠΕΙΡΟΣ

Ενώ συνεχίζονταν οι ανασκαφές της Σχολής στη Σπάρτη, ο Alan Wace είχε ξεκινήσει τις έρευνες στη Θεσσαλία, πρώτα με τον John Droop και έπειτα με τον Maurice Thompson. Οι Wace και Droop ανέσκαψαν τη θέση της Θεοτόκου Πηλίου το 1907, προτού προχωρήσουν το επόμενο έτος στην κοιλάδα του Σπερχειού μεταξύ Λαμίας και Λιανοκλαδίου, με σκοπό τον εντοπισμό προϊστορικών θέσεων. Και οι τρεις ανέσκαψαν την προϊστορική θέση Μαγούλα Ζερέλια το ίδιο έτος, ενώ οι Wace και Thompson ανέσκαψαν άλλες τέσσερις μαγούλες (τεχνητούς γίλοφους) το 1909 (Λιανοκλάδι και Τζάνη Μαγούλα) και το 1910 (Τσαγγλί και Ραχιάνι). Οι Wace και Thompson δημοσίευσαν αυτή την έρευνα το 1912⁴⁴. Στη Θεσσαλία γνώρισαν και μελέτησαν την ημινομαδική κοινότητα των Βλάχων στα περίχωρα της Σαμαρίνας, όπως αναφέραμε στην αρχή του παρόντος άρθρου. Ο Wace περιηγήθηκε επίσης στη Μακεδονία, στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης, της Πέλλας, της Βέροιας και της Πύδνας, την περίοδο 1909–1912⁴⁵. Δεν πραγματοποιήθηκαν όμως ανασκαφές, καθώς η περιοχή μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους βρισκόταν ακόμη υπό οθωμανική κυριαρχία. Ωστόσο ο Wace εντόπισε διάφορες θέσεις που προσφέρονταν για μελλοντική ανασκαφή, όπως το Σέδες (Θέρμη),

10
Πανοραμική άποψη της Σπάρτης με τον Ταΰγετο στο βάθος.
Φωτ.: BSA Study Collection, Sparta Sites & Excavations.

11
Άποψη του Μενελάειου, 1909.
Φωτ.: BSA SPHS Image Collection 01/2429.6712.1.

12
Ερευνητική ομάδα Σπάρτης της ΒΣΑ, 1908: Στη μεσαία σειρά: Wace, Dawkins και Maurice Thompson, που συνεργάστηκε αργότερα με τον Wace στη Θεσσαλία. Στην πίσω σειρά: Guy Dickins, που σκοτώθηκε στον Α΄ Π.Π., και Arthur Woodward (Διευθυντής το 1923 και επικεφαλής άλλης ανασκαφικής εκστρατείας στη Σπάρτη). Φωτ.: BSA SPHS Image Collection 01/2948.7762.

13
Σπάρτη: ανασκαφές στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας, 1907.
Φωτ.: BSA SPHS Image Collection 01/5016.7815.

14
Ανασκαφές στο Θεάτρο της Σπάρτης, 1925. Φωτ.: BSA SPHS Image Collection 01/7430.C2552.

12

13

για το οποίο εκδόθηκε φερμάνι το 1911, και την Όλυνθο το 1915, για την οποία εκδόθηκε άδεια⁴⁶. Η απόσπαση του Wace στη Βρετανική Αντιπροσωπεία Αθηνών το 1915 και καθόλη τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ανέτρεψε τα σχέδιά του στην περιοχή. Έτσι η επόμενη σημαντική του έρευνα ήταν εκείνη των Μυκηνών από το 1920 και μετά.

Η Βρετανική Σχολή, ωστόσο, συνέβαλε σημαντικά στις αρχαιολογικές εργασίες της Βρετανικής Δύναμης Θεσσαλονίκης (British Salonika Force) το 1915–1919⁴⁷. Ο πρώην Διευθυντής Ernest Gardner, αξιωματικός της Υπηρεσίας Πληροφοριών του Ναυτικού, δημιούργησε ένα μουσείο στον Λευκό Πύργο το 1915 (εικ. 15)· τον διαδέχθηκε πρώτα ο T.E. Peet και έπειτα ο A.G. Wade, με Υποδιευθυντή τον Stanley Casson. Η συλλογή μεταφέρθηκε στο βρετανικό αρχηγείο το 1918 και κατόπιν, με τις απαραίτητες άδειες, στο Βρετανικό Μουσείο το 1919⁴⁸. Μεταξύ των θέσεων που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια της αποστολής, η οποία παρείχε στους αρχαιολόγους τη σπάνια ευκαιρία να εργαστούν σε επίπεδο περιοχής και όχι μεμονωμένων θέσεων, ήταν η Τσαουσίστα το 1917, στην οποία ο Casson επέστρεψε το 1921, και η Καλίνδρια (Κιλινίτρι) την οποία ανέσκαψε το 1925⁴⁹. Ο Walter Heurtley συνεργάστηκε στενά με τον Casson και ανέσκαψε τον Λιμνότοπο (Βάρδινα) και το Αξιχώρι (Βαρδαρόφτσα) το 1926⁵⁰. Τόσο η Sylvia Benton όσο η Winifred Lamb, επιφανείς γυναίκες αρχαιολόγοι που συνδέονταν με τη Βρετανική Σχολή, συνεργάστηκαν με τον Heurtley στη Μακεδονία. Η Lamb είχε ήδη αποκτήσει εμπειρία στις Μυκίνες με τον Wace και στη Σπάρτη με τον Woodward, ενώ στη συνέχεια διενήργησε η ίδια ανασκαφές στη Λέσβο και τη Χίο. Η Benton πήγε στην Ιθάκη με τον Heurtley.

Η Βρετανική Σχολή δεν επέστρεψε στην περιοχή παρά μόνο μετά τις καταστροφές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου. Το 1961 ξανάρχισε τις έρευνες στην πρώιμη νεολιθική θέση της Νέας Νικομήδειας (1961–1963)⁵¹. Η έρευνα πεδίου συνεχίστηκε στους Σιταγρούς (Φωτολίβος) (1968–1970), που χρονολογούνται από τη Μέση Νεολιθική έως την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, καθώς και στα Σέρβια της Μέσης και Ύστερης Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού⁵². Η δεύτερη θέση είχε ερευνηθεί από τον Heurtley το 1930, ωστόσο η κατασκευή του φράγματος του Αλιάκμονα επέβαλε τη διεξαγωγή σωστικής ανασκαφής, η οποία πραγματοποιήθηκε από την Κατερίνα Ρωμοπούλου και την Cressida Ridley (1971–1973)⁵³. Το επόμενο έτος ξεκίνησαν οι ανασκαφές στην Τούμπα Ασοήρου, θέση της Εποχής του Χαλκού–Εποχής του Σιδήρου βόρεια της Θεσσαλονίκης, υπό τη διεύθυνση του Kenneth Wardle (1974–1983)⁵⁴. Η θέση προσέφερε σημαντικές πληροφορίες για την αποθήκευση αγροτικών προϊόντων, τις σχέσεις με τον μυκηνναϊκό κόσμο στα νότια και τη χρονολόγηση των πρώιμων φάσεων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.

Μεσολαβεί ένα κενό, πριν η Σχολή συνεχίσει τις έρευνες πεδίου που εντάσσονται στην πρωιμότερη προϊστορία της βόρειας Ελλάδας. Συγκεκριμένα, σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λαμίας, ο Γιάννης Χαμπλάκης (τότε στο Πανεπιστήμιο του Σαουθάμπτον) έλαβε μέρος στις ανασκαφές που διεξήγαγε ήδη η Νίνα Κυπαρίσση–Αποστολικά στη θέση Κουτρούλου Μαγούλα, κοντά στο Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας. Στη διάρκεια της δεκαετούς κοινής ανασκαφής, η θέση έδω-

σε σημαντικά κατάλοιπα της Μέσης Νεολιθικής περιόδου, όπως κλιβάνους και μια ταφή, καθώς και έναν μικρό θολωτό τάφο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην κορυφή του γύλοφου⁵⁵. Το 2021 η Σχολή επέστρεψε στη Μακεδονία, ξεκινώντας άλλη μια συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Σερρών, με την Προϊσταμένη της Εφορείας Δημητρία Μαλαμίδου και τους Nicolas Zorzin και James Taylor, στο μεγάλο ύψωμα της Τούμπας Σερρών, που χρονολογείται από τη Νεολιθική εποχή και μετά.

Πηγαίνοντας ακόμη πιο πίσω στην προϊστορία και μετακινούμενος δυτικότερα, το 1962 ο Eric Higgs ξεκίνησε επιφανειακή έρευνα στην Ήπειρο σε αναζήτηση της «απούσας» παλαιολιθικής μαρτυρίας της Ηπείρου. Σε συνεργασία με τον Σωτήρη Δάκαρη, το 1962–1967 εντόπισε και ανέσκαψε την υπαίθρια θέση Κοκκινόπηλος με τους έντονα διαβρωμένους και αινιγματικούς σχηματισμούς ερυθρογής, καθώς και τις βραχοσκεπές του Ασπροχάλικου και της Καστρίτσας. Οι θέσεις αυτές έδωσαν, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, μια στρωματογραφική ακολουθία λιθοτεχνιών της Μέσης και Ανώτερης Παλαιολιθικής, που ανάγεται στα 100.000 έτη προ του παρόντος. Ο Higgs εισήγαγε τη μέθοδο του κοσκινίσματος των αποθέσεων για την περισυλλογή ζωικών καταλοίπων και μικρογραφικών λίθινων τέχνεργων, την ανάλυση των θέσεων σε σχέση με το ευρύτερο περιβαλλοντικό και κλιματικό τους πλαίσιο, καθώς και την ιδέα ότι οι θέσεις χρησιμοποιούνταν εποχιακά ως μέρος μιας μετακινούμενης στρατηγικής διαβίωσης, καθώς οι κάτοικοι ακολουθούσαν τα κοπάδια κόκκινων ελαφιών από τα χειμερινά στα θερινά τους βοσκοτόπια και το αντίστροφο⁵⁶.

Το 1979, μια ερευνητική ομάδα των Πανεπιστημίων του Κέμπριτζ και του Σαουθάμπτον με συντονιστή τον Geoff Bailey επέστρεψε στην Ήπειρο για να επανεξετάσει τις μουσειακές συλλογές των ανασκαφών του Higgs, να εφαρμόσει νέες τεχνικές χρονολόγησης και να βρει νέες θέσεις για να δοκιμάσει περαιτέρω ιδέες σχετικά με την παλαιοοικονομία και τη χρήση γης⁵⁷. Από το 1983 έως το 1988, οι ανασκαφές στη βραχοσκεπή Κλειδί στο φαράγγι του Βίκου έφεραν στο φως μια πλούσια συλλογή από πολιτισμικά και ζωικά κατάλοιπα, τα οποία πιστοποιούν τη χρήση της θέσης ως εποχιακού καταυλισμού για το κυνήγι του αγριόγιου και του αγριοκάτσικου, 16.000–10.000 χρόνια πριν από τη σημερινή εποχή⁵⁸.

Το ερευνητικό πρόγραμμα, με τίτλο «Klithi Project», ήταν αξιοσημείωτο για την εφαρμογή μεθόδων τρισδιάστατης απεικόνισης και χωρικής ανάλυσης μικροεπιφανειών και χαρακτηριστικών, καθώς και για τη διεπιστημονική έρευνα, με τη διερεύνηση των τοπικών και περιφερειακών παλαιοπεριβαλλόντων, της τεκτονικής γεωμορφολογίας, του παλαιοκλίματος, της γεωχρονολόγησης και της επιφανειακής έρευνας της θέσης. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι κάτοικοι εκμεταλλεύονταν τη μεταβλητή τοπογραφία και τη γεωλογία της περιοχής για να παρακολουθήσουν και να παγιδέψουν μεγάλη ποικιλία ζωικών ειδών, καθώς και για την επέκταση της κατοίκησης στην ορεινή ενδοχώρα στα τέλη της Τελευταίας Παγετωνικής περιόδου. Στο πρόγραμμα συμμετείχαν και Έλληνες φοιτητές, πολλοί από τους οποίους σταδιοδρόμησαν επαγγελματικά στην αρχαιολογία, διεξάγοντας νέες έρευνες πεδίου στην Ήπειρο και αλλού. Έτσι, το έργο προκάλεσε όλο

και μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την παλαιολιθική αρχαιολογία στην Ελλάδα.

Η απόσπαση του Wace στη Βρετανική Αντιπροσωπεία Αθηνών από το 1915 μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε δύο συνέπειες. Η πρώτη ήταν ότι η Βρετανική Σχολή δεν αξιοποίησε την άδεια ανασκαφής στην Όλυνθο κι έτσι εκείνη μεταβιβάστηκε σε μια αμερικανική ομάδα υπό τον David Moore Robinson, που ανέσκαψε τη θέση σε τέσσερις ανασκαφικές περιόδους στα χρόνια 1928–1939. Η Βρετανική Σχολή επέστρεψε στη θέση το 2014 κατόπιν συνεννόησης με την Αμερικανική Σχολή και σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους, υπό τη διεύθυνση των Μπετίνα Τσιγαρίδα, Lisa Nevett και Zosia Archibald. Το 2019 η ομάδα ολοκλήρωσε έξι ανασκαφικές περιόδους, συνδυάζοντας τη λεπτομερή ανασκαφή στον Βόρειο και τον Νότιο Λόφο με επιφανειακή έρευνα της θέσης και της άμεσης περιφέρειάς της πεζή, καθώς και με γεωφυσική έρευνα⁵⁹.

Η δεύτερη συνέπεια ήταν ότι το 1919 ο Arthur Evans, βάσει της εμπειρίας που είχε αποκτήσει ο Wace από το προϊστορικό υλικό της ηπειρωτικής Ελλάδας μέσω της συνεργασίας του με τον Carl Blegen, τον προέτρεψε να ερευνήσει την προϊστορική θέση των Μυκηνών, που ανταγωνιζόταν σε κύρος την Κνωσό. Χάρη στη γενναιοδωρία του Χρήστου Τσουντα, ο Wace έλαβε άδεια ανασκαφής και ξεκίνησε τις εργασίες στις Μυκίνες το 1920. Την περίοδο 1920–1923 εστίασε στην περιοχή της ακρόπολης ώστε να αναπτύξει μια ακριβέστερη χρονολόγηση της θέσης, διερεύνησε και τους εννέα θολωτούς τάφους και ανέσκαψε θαλαμωτούς τάφους στον λόφο Καλκάνι⁶⁰. Επέστρεψε το 1939 μαζί με την οκτάχρονη κόρη του Elizabeth (Lisa), η οποία το 1989 έγινε η πρώτη γυναίκα Διευθύντρια της Σχολής. Ο Wace ερεύνησε τον λεγόμενο «Θησαυρό του Ατρέα» και την «Οικία των Κιώνων» αλλά αναγκάστηκε να διακόψει τις εργασίες του λόγω του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Επέστρεψε στις Μυκίνες το 1950 για μια αποστολή (1950–1955) που έφερε στο φως το συγκρότημα κτιρίων της Δυτικής Οικίας, καθώς και τα πρώτα τεκμήρια Γραμμικής Β γραφής που βρέθηκαν στο ανασκαφικό τους περιβάλλον στις Μυκίνες⁶¹. Έπειτα από τον θάνατο του Wace το 1957, τη γενική διεύθυνση των ανασκαφών ανέλαβε και πάλι η Αρχαιολογική Εταιρεία, πρώτα υπό τον Ιωάννη Παπαδημητρίου και έπειτα υπό τον Γεώργιο Μυλωνά. Η Lisa French συνέχισε τις εργασίες του πατέρα της στα κτίρια εκτός της ακρόπολης, έως ότου ο Lord William Taylour ξεκίνησε τη σειρά ανασκαφών (1960–1969) που έφερε στο φως το Θρησκευτικό Κέντρο, συμπεριλαμβανομένων του «Δωματίου με την τοιχογραφία» και του «Δωματίου των ειδωλίων»⁶². Η Lisa French αργότερα συνεργάστηκε στενά με τον Σπύρο Ιακωβίδη για την επιφανειακή έρευνα των καταλοίπων των Μυκηνών, που, ως προς το σκεπτικό και την εμβέλεια, ήταν παρόμοια με εκείνες του Sinclair Hood στην Κνωσό το 1958 και 1981⁶³.

ΝΗΣΙΩΤΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Την ίδια περίπου εποχή, Βρετανοί αρχαιολόγοι ερευνούσαν την πρωιμότερη προϊστορία των νησιών του Αιγαίου. Ένας πρωτεργάτης ήταν ο Colin Renfrew, ο οποίος εκτόνισε διδακτορική διατριβή με θέμα τους κυκλαδικούς πολιτισμούς της Νεολιθικής εποχής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού το

15

Το προσωρινό μουσείο που έστησε ο E.A. Gardner για τα ευρήματα από το Μέτωπο της Θεσσαλονίκης. Φωτ.: BSA SPHS Image Collection 01/4126.8510.

1965⁶⁴. Μαζί με τον John Evans, ο Renfrew διενήργησε ανασκαφή το 1964–1965 στο νησάκι Σάλιαγκος Αντιπάρου. Εκεί αποκαλύφθηκε ένας νεολιθικός πολιτισμός, ο οποίος ονομάστηκε «πολιτισμός του Σάλιαγκου», είναι περίπου σύγχρονος με την Ύστερη Νεολιθική εποχή της ηπειρωτικής Ελλάδας και είχε χαρακτηριστική λιθοτεχνία από οψιανό της Μήλου⁶⁵. Ο Evans, ο οποίος είχε εργαστεί στη Μάλτα, ενδιαφερόταν για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των νησιών⁶⁶. Τον είχε ήδη καλέσει ο Sinclair Hood να ανασκάψει τα νεολιθικά στρώματα κάτω από το ανάκτορο της Κνωσού της Εποχής του Χαλκού, πράγμα το οποίο έκανε στη διάρκεια δύο αποστολών, το 1957–1959 και το 1969–1970⁶⁷. Η πρώτη αποστολή αποκάλυψε τα λείψανα του πρώτου μικρού οικισμού στη θέση αυτή, που χρονολογείται στην 7η χιλιετία π.Χ. και είναι μέχρι σήμερα ο πρώτος γνωστός αγροτικός οικισμός της Κρήτης.

Ο Renfrew συνέχισε τις εργασίες του στα νησιά, διενεργώντας ανασκαφή στη Φυλακωπή της Μήλου, όπου η Βρετανική Σχολή επέστρεψε έπειτα από 70 χρόνια. Εκεί αποκάλυψε τμήματα πινακίδας με Γραμμική Α γραφή, ένα οχυρωματικό τείχος από την πλευρά της στεριάς και ένα ιερό της Ύστερης Εποχής του Χαλκού⁶⁸. Το 1987–1989 συνεργάστηκε με τους Έλληνες συναδέλφους του Λίλα Μαραγκού και Χρίστο Ντούμα σε ένα διαπανεπιστημιακό ερευνητικό πρόγραμμα με αντικείμενο τη διερεύνηση του πρωτοκυκλαδικού οχυρωμένου οικισμού της Μαρκανίας Αμοργού, καθώς και του Κάβου Δασκαλιού Κέρου⁶⁹. Οι εργασίες στην Κέρο και τη μικροσκοπική βραχονησίδα Δασκαλιό συνεχίστηκαν με άλλες δύο αποστολές του ερευνητικού προγράμματος «Keros–Naxos Seaways Project». Το 2006–2008 διενεργήθηκαν ανασκαφές τόσο στην ίδια την Κέρο, στη θέση Κάβος, όσο και στο Δασκαλιό⁷⁰. Η πρώτη έδειξε ότι πολλά εσκεμμένα θραυσμένα τέχνηρα, κυρίως μαρμάρια ειδώλια, είχαν αποτεθεί στον Κάβο. Η περαιτέρω ανασκαφή στο Δασκαλιό την περίοδο 2015–2018 επιβεβαίωσε την πυκνή κατοίκηση της νησίδας στα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ., όταν ο Κάβος ήταν ιερό, ένα είδος προϊστορικής Δήλου στην καρδιά των Κυκλάδων⁷¹. Παράλληλα με την ανασκαφή, η πιο πρόσφατη φάση του προγράμματος περιλάμβανε την αρχαιολογική επισκόπηση επιφανείας της γειτονικής περιοχής της νοτιοανατολικής Νάξου και του απέναντι Κάτω Κουφονησίου, προσθέτοντας στοιχεία στην επιφανει-

ακή έρευνα της ίδιας της Κέρου που είχε γίνει το 2012–2013⁷².

Ο Cyprian Broodbank, του οποίου η συνθετική μελέτη της κοινωνικής ζωής στις προϊστορικές Κυκλάδες δημοσιεύθηκε το 2000 ως απάντηση στο παλαιότερο σημαντικό έργο του Renfrew⁷³, ξεκίνησε μια επιφανειακή έρευνα στα Κύθηρα (1999–2003) με σκοπό τη διερεύνηση του χαρακτήρα της νησιωτικής ζωής, ενός μείγματος διαχωρισμού και συνδεδεσιμότητας, στην προκειμένη περίπτωση μεταξύ της κοντινής Πελοποννήσου και της Κρήτης⁷⁴. Το ερευνητικό πρόγραμμα, με συνδιευθύντρια την Ευαγγελία Κυριατζή, Διευθύντρια του Εργαστηρίου Fitch της Βρετανικής Σχολής, έχει αλλάξει την αντίληψή μας για τις σχέσεις της Κρήτης με την ηπειρωτική Ελλάδα με τη διαμεσολάβηση των Κυθίων, από την Πρώιμη έως την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Μας προσέφερε επίσης μια βαθύτερη κατανόηση της ιστορίας των Κυθίων μετά την Εποχή του Χαλκού, ειδικά μέσω της μονοετούς έρευνας του Παλαικάστρου το 2017 σε συνεργασία με τον Ιωάννη Πετρόχειλο⁷⁵. Η έρευνα των τελών του 20ού αιώνα βασίστηκε στις ανασκαφές των Nicholas Coldstream και George Huxley στη θέση Καστρί (1963–1965), ενώ η Gillian Ince και ο Michael Ballantyne διενήργησαν λεπτομερή έρευνα της Παλαιόχωρας, της οχυρωμένης βυζαντινής πόλης του νησιού (1986–1990)⁷⁶.

Σχετικά με τις παλαιότερες έρευνες της Βρετανικής Σχολής στα νησιά του Αιγαίου, αξίζει να θυμηθούμε τους ερευνητές που εργάστηκαν στη Μακεδονία την επαύριο της διεθνούς Εκστρατείας της Θεσσαλονίκης. Η Winifred Lamb πήγε στο Αιγαίο για να συνεχίσει τις αρχαιολογικές της εργασίες στη Λέσβο, όπου διενήργησε ανασκαφές στη Θερμή (1929–1933). Εκεί ταύτισε πέντε φάσεις της θέσης και τις συσχέτισε με εκείνες της κοντινής Τροίας στην απέναντι Ανατολία. Επίσης έφερε στο φως τμήματα των τειχών της πόλης και της κατοίκησης της Εποχής του Σιδήρου στην Άντισσα (1931–1933)⁷⁷. Έπειτα από μια ανασκαφική περίοδο στα Κάτω Φανά της Χίου, όπου ανέσκαψε τον ναό και κατάλοιπα του τείχους της πόλης⁷⁸, συνέχισε τις αρχαιολογικές της έρευνες στην Τουρκία και υπήρξε ιδρυτικό μέλος του Βρετανικού Ινστιτούτου της Άγκυρας (BIAA), αδελφού ιδρύματος της Βρετανικής Σχολής Αθηνών.

Κάποιες από τις πρώτες έρευνες πεδίου της Βρετανικής Σχολής μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έλαβαν χώρα στη Χίο, έπειτα από την ανασκαφή του J.M. Cook, σε συνεργασία με

16
Τούμπα Ασσήρου: αποθήκη
σιτηρών. Φωτ.: BSA.

17
Κουτρολού Μαγούλα:
Αεροφωτογραφία
από drone. Φωτ.: BSA.

18
Ανασκαφές στην Καστρίτσα
το 1967. Από αριστερά:
Graeme Barker, John Harriss,
Ιουλία Βοκοτοπούλου,
Σωτήρης Δάκαρης, Eric
Higgs και Angela Fagg.
Φωτ.: Grahame Clark.
Ευγενική παραχώρηση:
Geoff Bailey.

19
Ανασκαφές στο Κλειδί
το 1984: Ο Geoff Bailey
επί τω έργω.

20
Όλυνθος 2019.
Ο υποδιευθυντής της ΒΣΑ
Michael Loy (αριστερά)
και οι επικεφαλής
της ανασκαφής Μπετίνα
Τσιγαρίδα και John Bennet
επιθεωρούν την εξέλιξη
των ανασκαφών στον Νότιο
Λόφο. Φωτ.: Deborah
Harlan.

21
Μυκήνες 1920: γενική
άποψη της θέσης την αυγή.
Φωτ.: BSA SPHS Image
Collection 01/1321.3385.

τον Ekrem Akurgal, στη θέση της Παλιάς Σμύρνης (Μπαϊρακλί) το 1948–1951⁷⁹. Μια ομάδα υπό τους Sinclair Hood και John Boardman, στην οποία συμμετείχε και ο Michael Ventris, που μόλις είχε αποκρυπτογραφήσει τη Γραμμική Β, ανέσκαψε τη θέση Εμπορείος (1950–1955), φέρνοντας στο φως κατάλοιπα που χρονολογούνταν από την Προϊστορική εποχή έως τους βυζαντινούς χρόνους⁸⁰. Η δημοσίευση των προϊστορικών καταλοίπων περιλάμβανε υλικό από την ανασκαφή της Edith Eccles στο Άγιο Γάλας το 1938–1939. Το 2021 ο Andrew Bevan συνέχισε τις εργασίες στην περιοχή του Εμπορείου, διεξάγοντας επιφανειακή έρευνα σε συνεργασία με την Όλγα Βάσση και την Εφορεία Αρχαιοτήτων Χίου. Η Σχολή είχε ήδη επιστρέψει λίγο νωρίτερα στα Κάτω Φανά, όπου η τότε Υποδιευθύντρια Lesley Beaumont, σε συνεργασία με την Αγλαΐα Αρχοντίδου–Αργύρη της Εφορείας, διενήργησε επιφανειακή έρευνα και ανασκαφή την περίοδο 1997–2005, για την καλύτερη κατανόηση του ιερού του Φαναίου Απόλλωνα στα συμφραζόμενα του τοπίου⁸¹.

Άλλη μια «μετανάστρια» από τις έρευνες της Μακεδονίας ήταν η Sylvia Benton, η οποία συνέχισε να δουλεύει με τον Heurtley στο Ιόνιο και την Αιτωλοακαρνανία: πρώτα στην Ιθάκη (1930–1932 και 1934) και έπειτα σε διάφορες άλλες θέσεις (σπίλαιο Αστακού, 1932· Ζάκυνθος, 1934, με τη Hilda Lorimer). Επέστρεψε στην Ιθάκη για να διενεργήσει ανασκαφές στις Τρεις Λαγκάδες (1937–1938) και τον Αετό (1938· 1952, με τον John Anderson). Παρόλο που το ερέθισμα για την έρευνα στην Ιθάκη ήταν η επιθυμία να προσδιοριστεί η πατρίδα του Οδυσσέα, επιθυμία την οποία ενέτεινε η εύρεση ενός πύλινου προσωπείου του 2ου–1ου αιώνα π.Χ. με αφιερωματική επιγραφή στον ήρωα, οι έρευνες προσέφεραν πολλές πληροφορίες για τη γενικότερη προϊστορία και ιστορία του νησιού. Μεγάλο μέρος αυτών των πρώιμων εργασιών στα Επτάνησα πρόκειται να αναδειχθεί από την Catherine Morgan, η οποία ετοιμάζει εκτενή δημοσίευση σχετικά με την περιοχή, με βάση τις δικές της έρευνες εκεί.

Η Βρετανική Σχολή έπαιξε σημαντικό ρόλο και στη διερεύνηση μιας άλλης «μεγαλονήσου» εκτός της Κρήτης: της Εύβοιας. Οι Hugh Sackett, Vronwy Hankey, Roger Howell, Thomas Jacobsen και Mervyn Popham διενήργησαν επιφανειακή έρευνα στο νησί (1939, 1961–1965), στο πλαίσιο της οποίας εντοπίστηκε το Λευκαντί⁸². Ο Mervyn Popham και ο Hugh Sackett διενήργησαν ανασκαφή στον τεράστιο λόφο της Ξερόπολης όπου αναπτύσσεται ο παράκτιος οικισμός (1964–1969), επιβεβαιώνοντας μεταξύ άλλων ότι η ιστορία της θέσης εκτείνεται από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού μέχρι την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο, ότι οχυρώθηκε πιθανότατα ήδη από τη Μεσοελλαδική περίοδο και ότι είχε τρεις φάσεις κατοίκησης κατά την Ύστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο. Επίσης διερεύνησαν, μαζί με τον Πέτρο Θέμελη, τα πέντε νεκροταφεία στην ενδοχώρα του οικισμού⁸³. Οι λαθρανασκαφές στον λόφο της Τούμπας το 1981 οδήγησαν σε μια σωστική ανασκαφή (1981–1986) σε συνεργασία με την Εφορεία, με Έφορο την Έβη Τουλούπα και αργότερα τον Πέτρο Καλλιγά. Η ανασκαφή αυτή αποκάλυψε το εκπληκτικό Ηρώο, ένα μνημειακό οικοδόμημα των μέσων του 10ου αιώνα π.Χ. κατασκευασμένο από ωμές πλίνθους και ξύλινες δοκούς, που ανεγέρθηκε πάνω από μια ανδρική καύση και έναν γυναικείο ενταφιασμό, συνοδευόμε-

να από ταφή αλόγων σε παρακείμενο λάκκο⁸⁴. Οι ανασκαφές των διάφορων νεκροταφείων συνεχίστηκαν το 1992–1994. Το 2003, η Ειρήνη Λαιμού επέστρεψε στον οικισμό της Ξερόπολης και διενήργησε περαιτέρω ανασκαφές έως το 2008, με σκοπό την καλύτερη κατανόηση μιας θέσης που ήταν οπωσδήποτε πολύ σημαντική κατά τους αιώνες που ακολούθησαν την καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων και που ίσως σχετίζεται με την ονομασία Λήλαντον.

Ο Jim Coulton, η αρχιτεκτονική ειδημοσύνη του οποίου στάθηκε τόσο σημαντική στο ερευνητικό πρόγραμμα του Λευκαντίου, διενήργησε επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα και στο φρούριο της Ύστερης Αρχαϊκής–Πρώιμης Κλασικής περιόδου στα Φύλλα Ευβοίας, σε συνεργασία με την Έφρη Σακελλαράκη⁸⁵. Κλείνοντας αυτή την ανασκόπηση των εργασιών της Βρετανικής Σχολής στα νησιά, σημειώνω ότι πρόσφατα (2021) ξεκίνησε και μια επιφανειακή έρευνα στη δυτική Σάμο.

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ — Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΒΡΕΤΑΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

Παρά το κάπως αμφίβολο ξεκίνημά της, από την ίδρυσή της το 1886 η Βρετανική Σχολή Αθηνών ήταν υπεύθυνη για έρευνες σε πολλές θέσεις εντός (και κάποτε και εκτός) της ελληνικής επικράτειας. Τα επιτεύγματα αυτά αντικατοπτρίζονται σε αναρίθμητα άρθρα που δημοσιεύθηκαν πρώτα στο *Journal of Hellenic Studies* και έπειτα, από το 1895 και μετά, στην Επετηρίδα της Σχολής με τίτλο *Annual of the British School at Athens* (ABSA), η οποία σήμερα μετρά 116 τόμους, και στους 50 συμπληρωματικούς τόμους (Supplementary Volumes) όπου παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου, και στους 23 τόμους της σειράς μελετών (BSA Studies). Οι εκδόσεις της Σχολής συνεχίζονται με δύο νέες σειρές: *Studies in Greek Antiquity* των εκδόσεων Cambridge University Press και *Modern Greek and Byzantine Studies* των εκδόσεων Routledge. Από το 1955 η Σχολή εκδίδει αρχαιολογικές εκθέσεις, τα Archaeological Reports, από κοινού με την Εταιρεία για την Προώθηση των Ελληνικών Σπουδών (Society for the Promotion of Hellenic Studies), μέχρι και τον τόμο 56 (2009–2010)· πρόκειται για ανασκόπηση των πρόσφατων αρχαιολογικών ερευνών στην Ελλάδα ταξινομημένων με βάση τη γεωγραφική περιοχή. Από το 2009 η σειρά συμπληρώνεται από τη διαδικτυακή βάση δεδομένων Archaeology in Greece Online σε συνεργασία με τη Γαλλική Σχολή Αθηνών, όπου καταγράφονται οι αρχαιολογικές δραστηριότητες σε όλη την Ελλάδα⁸⁶. Τα Archaeological Reports αντλούν από το ψηφιακό τους αντίστοιχο ώστε να προσφέρουν συνθέσεις των πρόσφατων ερευνών στην Ελλάδα, σύμφωνα με τη γεωγραφική περιοχή, τη χρονολογική περίοδο, το είδος του υλικού ή την προσέγγιση.

Εκτός από τη συμβολή της, σε ορισμένες περιπτώσεις πρωτοπόρα, σε συγκεκριμένες αρχαιολογικές θέσεις, περιοχές και περιόδους — Κρήτη, Σπάρτη, Λακωνία, Μυκήνες, πρώιμη προϊστορία της Ελλάδας, νησιωτική αρχαιολογία —, η Βρετανική Σχολή Αθηνών προώθησε τον επιστημονικό κλάδο της αρχαιολογίας γενικότερα. Μεταξύ των καινοτομιών που εισήγαγε είναι η ανάπτυξη της επιφανειακής έρευνας ως μεθοδολογίας. Αρχής γενομένης από τις περιηγήσεις του Evans στην Κρήτη (1894–1899), τις δοκιμαστικές ανασκαφές στη Λακωνία (1905) και τις θρυλικές κρητικές πεζοπορίες του Pendlebury,

και συνεχίζοντας με την επισκόπηση ολόκληρης της Εύβοιας και της Λακωνίας πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, έως τις επιφανειακές έρευνες σε ελάχιστα γνωστές περιοχές της Κρήτης από τους Sinclair Hood, Gerald Cadogan και Peter Warren τη δεκαετία του 1960, καθώς και την έρευνα των David Blackman και Keith Branigan στο Αγιοφάραγγο της νότιας Κρήτης, υπήρχε μια παράδοση διερεύνησης χωρίς ανασκαφή⁸⁷. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Richard Hope Simpson, αφού διενήργησε επιφανειακή έρευνα στη Λακωνία, συνεργάστηκε με τον William McDonald στην πρώτη συστηματική έρευνα επιφανείας στο Αιγαίο (1961–1968), τη «Minnesota Messenia Expedition»⁸⁸, η οποία ήταν εμπνευσμένη από παρόμοια προγράμματα στην Κεντρική και Νότια Αμερική. Αντλώντας από την εμπειρία του στις ΗΠΑ, όπου η μεθοδολογία της επιφανειακής έρευνας τελειοποιούνταν ώστε να εφαρμόζεται με αυξανόμενη ένταση και με τη χρήση μεθοδολογιών δειγματοληψίας, ο John Cherry σχεδίασε και εφάρμοσε μια επιφανειακή έρευνα στη Μήλο πριν από τις νέες ανασκαφές του Colin Renfrew στη Φυλακωπή· η έρευνα αυτή αποτέλεσε τη βάση ενός τόμου με θέμα τη γεωγραφία του νησιού σε βάθος χρόνου⁸⁹. Παρόμοιες μέθοδοι εφαρμόστηκαν, μέσω της αλληλοεπικάλυψης του προσωπικού, στο πρόγραμμα «Cambridge–Bradford Boeotia Archaeological and Geographical Expedition (CABBAGE)» με επικεφαλής τους John Bintliff και Anthony Snodgrass (1978–1991)⁹⁰. Η βασική μεθοδολογία εξαπλώθηκε ευρέως· χρησιμοποιήθηκε σε προγράμματα άλλων οργανισμών, για παράδειγμα στην Κέα (Northwest Kea Survey), τη Νεμέα (Nemea Valley Archaeological Project) και τη Μεσαρά (Western Mesara Survey), προτού υιοθετηθεί στα Κύθηρα από το «Kythira Island Project» της Σχολής (1999–2003· 2017)⁹¹.

Προγράμματα επιφανειακής έρευνας με την υποστήριξη της Βρετανικής Σχολής Αθηνών έχουν πραγματοποιηθεί στις

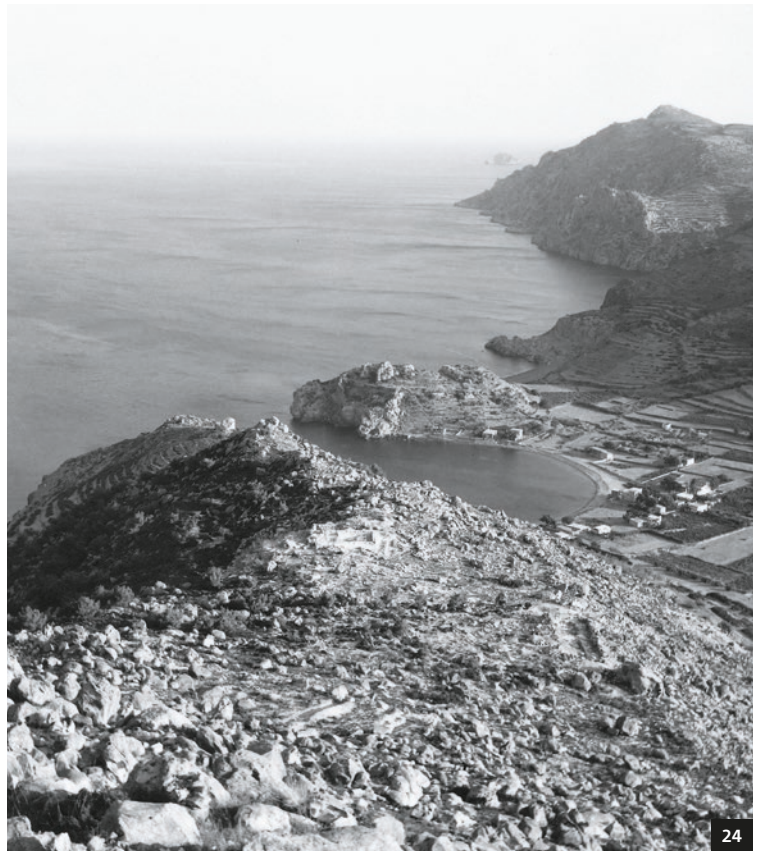
παρακάτω περιοχές (με κατά προσέγγιση χρονολογική σειρά): Μεγαλόπολη (1982–1983)· Λακωνία (1983–1988· 1993–1994)· Μέθανα (1984–1986)· κοιλάδα Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνης (1991–1997)· Πραισός (1992–1994· 1998)· Ζήρος Λασιθίου (1994)· Κουφόβουνο Σπάρτης (1999)· Κνωσός (2005–2008)· Κέρος (2012–2013)· Παλαίκαστρο Σπείας (2012)· νοτιοανατολική Νάξος (2015)· Όλυθος (2014–2019)· Κάτω Κουφονήσι (2018)· Εμπορείος Χίου (2021)· δυτική Σάμος (2021). Η σημαντικότερη συμβολή αυτού του είδους της διερεύνησης είναι ότι μας προσφέρει μια ευρύτερη εικόνα της υπό μελέτη περιοχής, με χωρική και χρονική έκταση, αποφεύγοντας έτσι τη μυωπική άποψη που συχνά προκαλείται από τη στενή εστίαση σε μεμονωμένες θέσεις. Τα μειονεκτήματα αυτής της προσέγγισης είναι η σχετική της χρονολογική ανακρίβεια σε αρκετές περιπτώσεις και η δυσκολία σύγκρισης των αποτελεσμάτων διαφορετικών προγραμμάτων που συχνά χρησιμοποιούν διαφορετικές χρονολογικές ακολουθίες και στρατηγικές περισυλλογής.

Η επιφανειακή έρευνα συνήθως συνδυάζεται σήμερα με τη γεωφυσική και γεωαρχαιολογική έρευνα για την κατανόηση των αλλαγών του φυσικού τοπίου. Η τελευταία είναι καινοτομία που συνόδευσε την ανάπτυξη της αρχαιολογικής επιφανειακής έρευνας, ενώ η πρώτη, τουλάχιστον για τη Βρετανική Σχολή, συνδέεται με την ανάπτυξη της αρχαιομετρίας, με τη δημιουργία του Εργαστηρίου Fitch το 1974, για το οποίο γράφει η συνάδελφος Ευαγγελία Κυριατζή στο παρόν τεύχος. Η γεωφυσική έρευνα, η οποία εφαρμόστηκε για πρώτη φορά από τη ΒΣΑ ήδη το 1973 στα Σέρβια, χρησιμοποιήθηκε ως μέρος προγραμμάτων επιφανειακής έρευνας στη Λακωνία (Lakonia Survey και Lakonia Rural Sites Project), σε πιο αστικά περιβάλλοντα στο Παλαίκαστρο και τις Γυψάδες Κνωσού, καθώς και παράλληλα με την επιφανειακή έρευνα, την πυρηνοληψία και την ανασκαφή στην Όλυθο. Μια κάπως

23

24

25

22
Άποψη της νησίδας Δασκαλιό και της ανασκαφής, 2017.
Φωτ.: John Bennet.

23
Λευκαντί: Ανασκαφή στο Ηρώον της Τούμπας.
Φωτ.: BSA.

24
Εμπορείος Χίου.
Φωτ.: BSA Archive.

25
Η Silvia Benton (στο κέντρο, καθιστή) επιβλέπει τις ανασκαφές στο σπήλαιο Πόλις, στην Ιθάκη.
Φωτ.: BSA Archive.

26
Η Winifred Lamb (αριστερά) και η Jean Mitchell στη Θερμή της Λέσβου, 1931. Φωτ.: BSA LAM 03/01/14.026 Winifred Lamb Papers.

26

Χάρτης θέσεων ερευνών πεδίου της Βρετανικής Σχολής Αθηνών

1	Αρμενοχώρι	31	Άβαι	66	Άρτεμις Ορθία	97	Ελεύθερα
2	Βαρδαρόφτσα / Αξιοχώρι	32	Προσήλιο	67	Μενελάειον	98	Φορτέτσα
3	Βάρδινα / Λιμνότοπος	33	Αλιάρτος	68	Κουφόβουνο	99	Γεωφυσική Έρευνα Κνωσού
4	Τσαουσίτσα	34	Ριτσώνα	69	Καλύβια Σοχάς	100	Θόλος Κεφάλα
5	Κιλιντήρ / Καλίνδρια	35	Σηματάρι	70	Γεράκι	101	Γυψάδες
6	Τούμπα Σερρών	36	Λευκαντί/Ξερόπολη	71	Θαλάμες	102	Ανάκτορο Κνωσού
7	Σιταγροί	37	Τούμπα Λευκαντίου	72	Άγιος Στέφανος	103	Μαυρόσπηλιο
8	Σπήλαιο Παγγαίου όρους	38	Αιγόσθενα	73	Αστέρι	104	Ατσιπάδες
9	Τούμπα Ασσήρου	39	Μοναστήρι	74	Αγγελώνα	105	Σπήλαιο Καμαρών
10	Σαρατσέ / Περιβολάκι	40	Βουλιαγμένη	75	Μέθανα	106	Αγία Κυριακή
11	Νέα Νικομήδεια	41	Ηραϊόν Περαχώρας	76	Μήθυμνα	107	Αγιοφάραγγο
12	Μπουμπούσι	42	Λατομεία Κεγχρεών	77	Άντισσα	108	Πλάτη
13	Κριτσανά	43	Ίσθμια	78	Θερμή	109	Δικταίον Άντρο
14	Άγιος Μάμας	44	Ολυμπειόν	79	Παλιά Σμύρνη	110	Λασίθι
15	Όλυθος	45	Κυνόσαργες	80	Άγιο Γάλας	111	Πύργος Μύρτου
16	Μολυβόπυργος	46	Υμηττός	81	Δελφίνιον	112	Φούρνου Κορυφή
17	Σέρβια	47	Βάρη	82	Κορυφογραμμή Κόφινα	113	Καρφί
18	Κλειδί	48	Αγριλέζα	83	Κάτω Φανά	114	Τράπεζα
19	Ραχμάνι	49	Αστακός	84	Εμπορειός	115	Πετράς
20	Καστρίτσα	50	Πηλικάτα	85	Νοτιοανατολική Νάξος	116	Παλαιόκαστρο
21	Ασπροχάλικο	51	Πόλις (Ιθάκη)	86	Κάτω Κουφονήσι	117	Πετσοφάς
22	Κοκκινόπηλος	52	Άγιος Αθανάσιος	87	Δασκαλιό-Κέρος	118	Μαγκασάς
23	Τζάνη	53	Σταυρός	88	Κάτω Χωριά Νάξου	119	Ζάκρος
24	Κουτροουλό Μαγούλα	54	Τρεις Λαγκάδες	89	Σάλιαγκος	120	Πραισός
25	Τσαγγλί	55	Αετός	90	Κάστρο Σίφνου	121	Ζήρος
26	Ζερέλια	56	Ακρωτήριο	91	Φυλακωπή	122	Βουνούς
27	Φέρες	57	Καλόγερος	92	Πόλις Μήλου	123	Πόλις (Κύπρος)
28	Άλος	58	Μαμουσιά	93	Παλιόχωρα Κυθήρων	124	Πάφος
29	Θεοτόκος	59	Φράγμα Πηνειού	94	Παλιόκαστρο Κυθήρων	125	Παλαιάπαφος
30	Λιανοκλάδι	60	Μυκήνες	95	Καστρί Κυθήρων	126	Μαρώνι
		61	Μεγαλόπολη	96	Δέμπλα	127	Τόκρα
		62	Τσακώνα			128	Ναύκρατη
		63	Μεγάλος Βωμός				
		64	Θέατρο Σπάρτης				
		65	Ακρόπολη Σπάρτης				

115
116
117
118
119
120
121

122
123
124
125
126

128

σχετική καινοτομία που εισήγαγε η Βρετανική Σχολή ήταν η υποβρύχια επισκόπηση, που εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στη Χίο τη δεκαετία του 1950⁹².

Βέβαια το Εργαστήριο Fitch έχει μεταμορφώσει την πρακτική εφαρμογή της αρχαιομετρίας στην Ελλάδα, αρχικά στον τομέα της χημικής ανάλυσης ανόργανων υλικών και έπειτα με την εισαγωγή της πετρογραφικής ανάλυσης της κεραμικής. Εκτός από τις ειδικότητες αυτές, το Εργαστήριο φιλοξενεί επίσης την έρευνα στους τομείς της ανθρώπινης οστεολογίας, της ζωοαρχαιολογίας και της αρχαιοβοτανικής. Το Εργαστήριο, το οποίο ιδρύθηκε το 1974 και επεκτάθηκε το 1987, κοντεύει τα πενήντα χρόνια δραστηριότητας και έχει αναπτύξει ένα απaráμιλλο δίκτυο συνεργασιών, όχι μόνο στην Ελλάδα και το Ηνωμένο Βασίλειο αλλά και σε όλο τον κόσμο.

Από την ίδρυσή της το 1886, η Βρετανική Σχολή Αθηνών παρείχε μια βάση στην Ελλάδα για την έρευνα στις Ελληνικές

Σπουδές. Στον πολύ διαφορετικό ακαδημαϊκό και γεωπολιτικό κόσμο της δεύτερης δεκαετίας του 21ου αιώνα, συνεχίζουμε να προσφέρουμε την ίδια βάση, μαζί με ένα ευρύ φάσμα επαφών και υπηρεσιών που διευκολύνουν την έρευνα σε ποικίλους κλάδους των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών, σε όλες τις περιόδους από την αρχαιότητα μέχρι τη σημερινή εποχή. Οι δραστηριότητές μας σήμερα —στην Ελλάδα και αλλού— αντικατοπτρίζουν το ευρύ όραμα των Ελληνικών Σπουδών που ενστερνίζεται η Σχολή σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της, καθώς και την προθυμία μας για συνεργασία σε όλα όσα κάνουμε. Η Βρετανική Σχολή Αθηνών είναι υπερήφανη που συνδυάζει μια μακρά παράδοση με την καινοτομία, ως ένας θεσμός του 19ου αιώνα που λειτουργεί αποτελεσματικά στον κόσμο του 21ου.

Μετάφραση από τα αγγλικά: Ρόζμαρι Τζανάκη

Σημειώσεις

- 1 Wace / Thompson 1914.
- 2 Dawkins / Halliday 1916.
- 3 ΦΕΚ 208, σ. 1058, 18 Μαΐου 1884.
- 4 *Annual of the British School at Athens* 1 (1894-1895), σ. 49. Για λεπτομερή περιγραφή βλ. Morgan 2016 και Gill 2011.
- 5 Murray's Handbook 1896, σ. ix.
- 6 Για τη Συλλογή Εικόνων της Εταιρείας για την Προώθηση των Ελληνικών Σπουδών (SPHS Image Collection) της ΒΣΑ, δείτε την πλατφόρμα Ψηφιακών Συλλογών μας: <https://digital.bsa.ac.uk/>.
- 7 Hogarth κ.ά. 1898/99 και 1905.
- 8 Atkinson 1904.
- 9 Evans 1894 και 1897.
- 10 Brown / Bennett 2001.
- 11 Hogarth 1899/1900a.
- 12 Hogarth 1899/1900β.
- 13 Evans 1897.
- 14 Hogarth 1900/1901.
- 15 Marshall / Bosanquet 1901/1902.
- 16 Whitley κ.ά. 1995 και 1999, Whitley 2011.
- 17 Bosanquet 1901/1902.
- 18 Sackett κ.ά. 1965, Sackett / Popham 1970.
- 19 Orenge / Knappett 2018.
- 20 Βλ.: <https://chronique.efa.gr/?kroute=report&id=14540> [Τελευταία επίσκεψη: 19/12/21].
- 21 Π.χ. Dawkins / Halliday 1916.
- 22 Myres 1895.
- 23 Dawkins / Laistner 1912.
- 24 Dawkins 1913.
- 25 Pendlebury 1939, Pendlebury κ.ά. 1932/1933.
- 26 Pendlebury κ.ά. 1935/1936 και 1937/1938a, 1937/1938β.
- 27 Payne 1940, Dunbabin / Payne 1962.
- 28 Hood κ.ά. 1964, Hood 1965 και 1967, Hood / Warren 1966.
- 29 Warren κ.ά. 1974 (Δέμπλια), Warren 1972 (Μύρτος - Φούρνου Κορυφί), Blackman / Branigan 1982 (Αγία Κυριακή)- Cadogan 1977 (Πύργος Μύρτου).
- 30 Peatfield 1992.
- 31 Σύνοψη έως το 1981, στο Hood / Smyth 1981.
- 32 Hood / Cadogan 2011-σχετικές καταχωρήσεις στο Hood / Smyth 1981.
- 33 Evans 1964 και 1971, Warren κ.ά. 1968.
- 34 Popham 1984- Sackett 1992.
- 35 Coldstream / Catling 1996.
- 36 Βλ. Whitelaw κ.ά. 2016 (και άλλες εισηγήσεις στην ίδια συνεδρία του Κρητολογικού Συνεδρίου (KULP)- <https://chronique.efa.gr/?kroute=report&id=6630> (Roman Geophysics)).
- 37 Βλ. <https://chronique.efa.gr/?kroute=report&id=8570>, με συνδέσμους στο έργο προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων.
- 38 Tod / Wace 1906.
- 39 Waterhouse / Hope Simpson 1960 και 1961.
- 40 Taylour / Janko 2008.
- 41 Catling κ.ά. 2009.
- 42 Cavanagh κ.ά. 2002.
- 43 Cavanagh κ.ά. 2005.
- 44 Wace / Thompson 1912.
- 45 Wace / Thompson 1909, Wace 1913/1914.
- 46 Wace 1914/1915-1915/1916.
- 47 Για πληρέστερη συζήτηση, βλ. τα σχετικά άρθρα στο Shapland / Stefani 2017.
- 48 Shapland στο Shapland / Stefani 2017, σ. 85-120.
- 49 Για μια επισκόπηση των αποτελεσμάτων της Εκστρατείας της Θεσσαλονίκης, βλ. Picard κ.ά. 1918/1919, Casson 1925.
- 50 Βλ. Heurtley 1939.
- 51 Rodden κ.ά. 1996.
- 52 Renfrew κ.ά. 1986, Renfrew / Elster 2003.
- 53 Ridley κ.ά. 2000.
- 54 Wardle κ.ά. 1980, Wardle 1989.
- 55 Βλ. <https://chronique.efa.gr/?kroute=report&id=6891> [τελευταία επίσκεψη: 18/12/21] για τις επίσεις εκθέσεις των ανασκαφών έως το 2019.
- 56 Dakaris κ.ά. 1964, Higgs / Vita-Finzi 1966, Higgs κ.ά. 1968, Bailey κ.ά. 1983.
- 57 Bailey κ.ά. 1986.
- 58 Bailey 1997a, 1997β και 2021.
- 59 Nevett κ.ά. 2017 και 2020.
- 60 Lamb / Wace 1919/1920-1920/1921, Wace κ.ά. 1921/22-1922/23, Wace 1932.
- 61 French 1980.
- 62 Για την ανασκαφή του Taylour, βλ. τη σειρά Well Built Mycenae: Taylour κ.ά. 1981.
- 63 Iakovidis / French 2003 (Μυκίνες), Hood 1958, Hood / Smyth 1981 (Κνωσός).
- 64 Τελική μορφή Renfrew 1972 και 2006.
- 65 Evans / Renfrew 1968.
- 66 Evans 1973.
- 67 Evans 1964 και 1971, Warren κ.ά. 1968. Για τη σημασία των ανασκαφών της Κνωσού, βλ. Evans 2008.
- 68 Renfrew 1985, Renfrew κ.ά. 2007β.
- 69 Marangou κ.ά. 2006.
- 70 Renfrew κ.ά. 2007a, 2013, 2015 και 2018, Sotirakopoulou 2016.
- 71 Βλ. <https://chronique.efa.gr/?kroute=report&id=6626> [τελευταία επίσκεψη: 18/12/21]. Η θέση ήταν το αντικείμενο της συμπαραγωγής ντοκιμαντέρ National Geographic / Cosmote TV «Κέρος: Το μυστήριο των σπασμένων ειδωλίων»: <https://www.natgeotv.com/za/shows/natgeo/keros-and-the-mystery-of-the-broken-idols> [τελευταία επίσκεψη: 18/12/21].
- 72 Βλ. <https://chronique.efa.gr/?kroute=report&id=4284> [τελευταία επίσκεψη: 18/12/21].
- 73 Broodbank 2000.
- 74 Broodbank 1999, Broodbank / Kiriatzi 2007.
- 75 Βλ. <https://chronique.efa.gr/?kroute=report&id=6544> [τελευταία επίσκεψη: 18/12/21].
- 76 Coldstream / Huxley 1972, Ince / Ballantyne 2007.
- 77 Lamb 1936 (Θερμή), 1930/1931 και 1931/1932 (Αντισσα).
- 78 Lamb 1934/1935.
- 79 Cook κ.ά. 1998, Cook 1958/1959, Akurgal 1983.
- 80 Boardman 1967, Hood κ.ά. 1981-1982, Ballance κ.ά. 1989.
- 81 Beaumont κ.ά. 1999 και 2004.
- 82 Sackett κ.ά. 1966.
- 83 Popham κ.ά. 1979/1980, Evely 2006, Dickinson 2020.
- 84 Popham κ.ά. 1990 και 1993,

- Popham / Lemos 1996. (Evans), Pendelbury κ.ά. 1932/1933 (Κρήτη), Sackett κ.ά. 1966 (Εύβοια), Waterhouse / Hope Simpson 1960 και 1961 (Λακωνία), Hood κ.ά. 1964, Hood / Warren 1966, Hood 1965 και 1967 (Κρήτη), Blackman / Branigan 1975 και 1977. 88 McDonald / Rapp 1972. 89 Renfrew / Wagstaff 1982. 90 Bintliff / Snodgrass 1985. 91 Βλ. Loy 2020 για μια άποψη περί του πώς η μεθοδολογία της επιφανειακής έρευνας εξαπλώθηκε «γενεαλογικά» στο Αιγαίο. 92 Boardman 2020, σ. 61-62, Pope 2018, σ. 83-84.

Βιβλιογραφία

- Akurgal 1983: Akurgal E. (επιμ.), *Alt-Smyrna I: Wohnschichten und Athenatempel*, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara 1983.
- Anderson / Benton 1953: Anderson J. / Benton S., «Further Excavations at Aetos», *Annual of the British School at Athens* 48 (1953), σ. 255–361.
- Atkinson 1904: Atkinson T.D., *Excavations at Phylakopi in Melos*, Macmillan and Co., London 1904.
- Bailey 1997a: Bailey G., *Klithi: palaeolithic settlement and quaternary landscapes in northwest Greece*, τόμ. 1, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1997.
- Bailey 1997β: Bailey G., *Klithi: palaeolithic settlement and quaternary landscapes in northwest Greece*, τόμ. 2, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1997.
- Bailey 2021: Bailey G., «Η ανασκαφή στο Κλειδί και μια αρχαιολογική οπτική για την Αρίστη στο ευρύτερο της πλαίσιο», στο Φ. Μουδούπουλος–Αθανασίου (επιμ.), *Εν Αρίστη τη... Μια ορεινή κοινότητα ανάμεσα σε παρελθόν και μέλλον*, Εταιρεία Σύγχρονης Ιστορίας, Αθήνα 2021, σ. 173–207.
- Bailey κ.ά. 1983: Bailey G. / Carter P. / Gamble C. / Higgs H., «Asprochaliko and Kastritsa: Further Investigations of Palaeolithic Settlement and Economy in Epirus (North–West Greece)», *Proceedings of the Prehistoric Society* 49 (1983), σ. 15–42.
- Bailey κ.ά. 1986: Bailey G.N. / Gamble C.S. / Higgs H.P. / Roubet C. / Sturdy D.A. / Webley D.P., «Palaeolithic Investigations at Klithi: Preliminary Results of the 1984 and 1985 Field Seasons», *Annual of the British School at Athens* 81 (1986), σ. 7–35.
- Ballance κ.ά. 1989: Ballance M. / Boardman J. / Corbett S., *Excavations in Chios 1952–1955. Byzantine Emporio*, Thames and Hudson, London 1989.
- Beaumont κ.ά. 1999: Beaumont L. / Archontidou–Argyri A. / Whitbread I.K., «New Work at Kato Phana, Chios: The Kato Phana Archaeological Project Preliminary Report for 1997 and 1998», *Annual of the British School at Athens* 94 (1999), σ. 265–287.
- Beaumont κ.ά. 2004: Beaumont L. / Archontidou–Argyri A. / Beames H. / Tsigkou A. / Wardle N., «Excavations at Kato Phana, Chios: 1999, 2000, and 2001», *Annual of the British School at Athens* 99 (2004), σ. 201–255.
- Benton 1934/1935: Benton S., «Excavations in Ithaca, III», *Annual of the British School at Athens* 35 (1934/1935), σ. 45–73.
- Benton 1938/1939: Benton S., «Excavations in Ithaca, III; The Cave at Polis, II», *Annual of the British School at Athens* 39 (1938/1939), σ. 1–51.
- Benton 1947: Benton S., «Hagios Nikolaos near Astakos in Akarnania», *Annual of the British School at Athens* 42 (1947), σ. 156–183.
- Bintliff / Snodgrass 1985: Bintliff J.L. / Snodgrass A.M., «The Cambridge/Bradford Boeotian Expedition: The First Four Years», *Journal of Field Archaeology* 12 (1985), σ. 123–161.
- Blackman / Branigan 1975: Blackman D.J. / Branigan K., «An Archaeological Survey on the South Coast of Crete, between the Ayiofarango and Chrisostomos», *Annual of the British School at Athens* 70 (1975), σ. 17–36.
- Blackman / Branigan 1977: Blackman D.J. / Branigan K., «An Archaeological Survey of the Lower Catchment of the Ayiofarango Valley», *Annual of the British School at Athens* 72 (1977), σ. 13–84.
- Blackman / Branigan 1982: Blackman D. / Branigan K., «The Excavation of an Early Minoan Tholos Tomb at Ayia Kyriaki, Ayiofarango, Southern Crete», *Annual of the British School at Athens* 77 (1982), σ. 1–57.
- Boardman 1967: Boardman J., *Excavations in Chios, 1952–1955: Greek Emporio*, Thames and Hudson, London 1967.
- Boardman 2020: Boardman J., *A classical archaeologist's life: the story so far: an autobiography*, Archaeopress, Oxford 2020.
- Bosanquet 1901/1902: Bosanquet R.C., «Excavations at Petras», *Annual of the British School at Athens* 8 (1901/1902), σ. 282–285.
- Broodbank 1999: Broodbank C., «Kythera Survey: Preliminary Report on the 1998 Season», *Annual of the British School at Athens* 94 (1999), σ. 191–214.
- Broodbank 2000: Broodbank C., *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- Broodbank / Kiriati 2007: Broodbank C. / Kiriati E., «The First “Minoans” of Kythera Revisited: Technology, Demography, and Landscape in the Prepalatial Aegean», *American Journal of Archaeology* 111 (2007), σ. 241–274.
- Brown / Bennett 2001: Brown A. / Bennett K., *Arthur Evans's travels in Crete, 1894–1899*, Archaeopress, Oxford 2001.
- Cadogan 1977: Cadogan G., «Pyrgos, Crete, 1970–7», *Archaeological Reports* 24 (1977), σ. 70–84.
- Casson 1919/1920–1920/1921: Casson S., «Excavations in Macedonia», *Annual of the British School at Athens* 24 (1919/1920–1920/1921), σ. 1–33.
- Casson 1923/1924–1924/1925: Casson S., «Excavations in Macedonia – II», *Annual of the British School at Athens* 26 (1923/1924–1924/1925), σ. 1–29.
- Casson 1925: Casson S., *The Bronze Age in Macedonia*, Frederick Hall, Oxford 1925.
- Catling κ.ά. 2009: Catling H.W. / Hughes–Brock H. / Brodie N. / Jones G. / Jones R.E. / Tomlinson J.E., *Sparta: Menelaion I: The Bronze Age*, τόμ. 1 και 2, British School at Athens, London 2009.
- Cavanagh κ.ά. 2002: Cavanagh W. / Crouwel J. / Catling R.W.V. / Shipley G. / Armstrong P. / Fiselier J. / Rackham O. / Van Berghem J.–W. / Wagstaff M., *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: the Laconia Survey*, τόμ. 1., British School at Athens, London 2002.
- Cavanagh κ.ά. 2005: Cavanagh W.G. / Mee C.B. / James P. / Brodie N. / Carter T., *The Laconia Rural Sites Project*, British School at Athens, London 2005.
- Coldstream / Catling 1996: Coldstream J.N. / Catling H.W. (επιμ.), *Knossos North Cemetery: Early Greek Tombs I–IV*, British School at Athens, London 1996.
- Coldstream / Huxley 1972: Coldstream J.N. / Huxley G.L., *Kythera: Excavations and Studies, conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens*, Faber & Faber, London 1972.
- Cook 1958/1959: Cook J.M., «Old Smyrna, 1948–1951», *Annual of the British School at Athens* 53/54 (1958/59), σ. 1–34.
- Cook κ.ά. 1998: Cook J.M. / Nicholls R.V. / Pyle D.M., *Old Smyrna Excavations: the Temples of Athena*, British School at Athens, London 1998.
- Dakaris κ.ά. 1964: Dakaris S. / Higgs E. / Hey R. / Tippett H. / Mellars P., «The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece: Part I», *Proceedings of the Prehistoric Society* 30 (1964), σ. 199–244.
- Dawkins 1913: Dawkins R.M., «Excavations at Plati in Lasithi, Crete», *Annual of the British School at Athens* 20 (1913), σ. 1–17.
- Dawkins / Halliday 1916: Dawkins R.M. / Halliday W.R., *Modern Greek in Asia Minor: a study of the dialects of Silli, Cappadocia and Phárasa, with grammar, texts, translations and glossary*, Cambridge University Press, Cambridge 1916.
- Dawkins / Laistner 1912: Dawkins R.M. / Laistner M.L.W., «Excavation of the Kamares Cave in Crete», *Annual of the British School at Athens* 19 (1912), σ. 1–34.
- Dickinson 2020: Dickinson O., «The Middle Helladic Pottery of Lefkandi Phases IV–VI: An Introduction», *Annual of the British School at Athens* 115 (2020), σ. 133–174.
- Dunbabin / Payne 1962: Dunbabin T.J. / Payne H.G.G., *Perachora: Excavations of the British School of Archaeology at Athens, 1930–33*, τόμ. 2: *Pottery, Ivories, Scarabs and Other Objects from the Votive Deposit of Hera Limenia*, Clarendon Press, Oxford 1962.
- Evans 1894: Evans A.J., «Primitive Pictographs and a Prae-Phoenician Script, from Crete and the Peloponnese», *Journal of Hellenic Studies* 14 (1894), σ. 270–372.
- Evans 1897: Evans A.J., «Further Discoveries of Cretan and Aegean Script: With Libyan and Proto-Egyptian Comparisons», *Journal of Hellenic Studies* 17 (1897), σ. 327–395.
- Evans 1964: Evans J.D., «Excavations in the Neolithic settlement at Knossos

- 1957–60», *Annual of the British School at Athens* 59 (1964), σ. 132–240.
- Evans 1971: Evans J.D., «Neolithic Knossos; the Growth of a Settlement», *Proceedings of the Prehistoric Society* 37 (1971), σ. 95–117.
- Evans 1973: Evans J.D., «Islands as laboratories of culture process», στο C. Renfrew (επιμ.), *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory*, Duckworth, London 1973, σ. 517–520.
- Evans 2008: Evans J.D., «Approaching the Labyrinth», στο V. Isaakidou / P.D. Tomkins (επιμ.), *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in Context*, Oxbow Books, Oxford 2008, σ. 11–20.
- Evans / Renfrew 1968: Evans J.D. / Renfrew C., *Excavations at Saliagos near Antiparos*, Thames and Hudson, Oxford 1968.
- Evely 2006: Evely D. (επιμ.), *Lefkandi IV: The Bronze Age. The Late Helladic III C Settlement at Xeropolis*, British School at Athens, London 2006.
- French 1980: French E.B. (επιμ.), *Excavations at Mycenae 1939–1955*, British School at Athens, London 1980.
- Garnett / Boardman 1961: Garnett R. / Boardman J., «Underwater Reconnaissance off the Island of Chios, 1954», *Annual of the British School at Athens* 56 (1961), σ. 102–113.
- Gill 2011: Gill D.W.J. *Sifting the soil of Greece: the early years of the British School at Athens (1886–1919)*, Institute of Classical Studies, London 2011.
- Heurtley 1934/1935: Heurtley W.A., «Excavations in Ithaca, II», *Annual of the British School at Athens* 35 (1934/1935), σ. 1–44.
- Heurtley 1939: Heurtley W.A., *Prehistoric Macedonia: an archaeological reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze, and Early Iron Ages*, Cambridge University Press, Cambridge 1939.
- Heurtley 1939/1940: Heurtley W.A., «Excavations in Ithaca, 1930–35», *Annual of the British School at Athens* 40 (1939/1940), σ. 1–13.
- Heurtley / Lorimer 1932/1933: Heurtley W.A. / Lorimer H.L., «Excavations in Ithaca, I. LH III – Protoegeometric Cairns at Aetós», *Annual of the British School at Athens* 33 (1932/1933), σ. 22–65.
- Heurtley / Robertson 1948: Heurtley W.A. / Robertson M., «Excavations in Ithaca, V: The Geometric and Later Finds from Aetos», *Annual of the British School at Athens* 43 (1948), σ. 1–124.
- Higgs / Vita-Finzi 1966: Higgs E. / Vita-Finzi C., «The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece: Part II», *Proceedings of the Prehistoric Society* 32 (1966), σ. 1–29.
- Higgs κ.ά. 1968: Higgs E. / Vita-Finzi C. / Harris D. / Fagg A. / Bottema S., «The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece: Part III», *Proceedings of the Prehistoric Society* 33 (1968), σ. 1–29.
- Hogarth κ.ά. 1898/1899: Hogarth D.G. / Edgar C.C. / Gutch C., «Excavations at Naukratis», *Annual of the British School at Athens* 5 (1898/1899), σ. 26–97.
- Hogarth 1899/1900a: Hogarth D.G., «Knossos. Summary Report of the Excavations in 1900: II. Early Town and Cemeteries», *Annual of the British School at Athens* 6 (1899/1900), σ. 70–85.
- Hogarth 1899/1900β: Hogarth D.G., «The Dictaeon Cave», *Annual of the British School at Athens* 6 (1899/1900), σ. 94–116.
- Hogarth 1900/1901: Hogarth D.G., «Excavations at Zakro, Crete», *Annual of the British School at Athens* 7 (1900/1901), σ. 121–149.
- Hogarth κ.ά. 1905: Hogarth D.G. / Lorimer H.L. / Edgar C.C., «Naukratis, 1903», *Journal of Hellenic Studies* 25 (1905), σ. 105–136.
- Hood 1958: Hood M.S.F., *Archaeological Survey of the Knossos Area*, British School at Athens, London 1958.
- Hood 1965: Hood M.S.F., «Minoan Sites in the Far West of Crete», *Annual of the British School at Athens* 60 (1965), σ. 99–113.
- Hood 1967: Hood M.S.F., «Some Ancient Sites in South–West Crete», *Annual of the British School at Athens* 62 (1967), σ. 47–56.
- Hood / Cadogan 2011: Hood S. / Cadogan G., *Knossos Excavations 1957–1961: Early Minoan*, British School at Athens, London 2011.
- Hood / Smyth 1981: Hood S. / Smyth D., *Archaeological Survey of the Knossos Area*, British School at Athens, London 1981.
- Hood / Warren 1966: Hood S. / Warren P., «Ancient Sites in the Province of Ayios Vasilios, Crete», *Annual of the British School at Athens* 61 (1966), σ. 163–191.
- Hood κ.ά. 1964: Hood S. / Warren P. / Cadogan G., «Travels in Crete, 1962», *Annual of the British School at Athens* 59 (1964), σ. 50–99.
- Hood κ.ά. 1981–1982: Hood S. / Clutton–Brook J. / Bialor P.G., *Excavations in Chios 1938–1955: prehistoric Emporio and Ayio Gala*, τόμ. 1 και 2, British School at Athens, London 1981–1982.
- Iakovidis / French 2003: Iakovidis S.E. / French E.B., *Archaeological Atlas of Mycenae*, Archaeological Society at Athens, Athens 2003.
- Ince / Ballantyne 2007: Ince G. / Ballantyne A., *Paliochora on Kythera: survey and interpretation: studies in medieval and post-medieval settlements*, Archaeopress, Oxford 2007.
- Lamb / Wace 1919/1920–1920/1921: Lamb W. / Wace A.J.B., «Excavations at Mycenae», *Annual of the British School at Athens* 24 (1919/1920–1920/1921), σ. 185–209.
- Lamb 1930/1931: Lamb W., «Antissa», *Annual of the British School at Athens* 31 (1930/1931), σ. 166–178.
- Lamb 1931/1932: Lamb W., «Antissa», *Annual of the British School at Athens* 32 (1931/1932), σ. 41–67.
- Lamb 1934/1935: Lamb W., «Excavations at Kato Phana in Chios», *Annual of the British School at Athens* 35 (1934/1935), σ. 138–164.
- Lamb 1936: Lamb W., *Excavations et Thermi in Lesbos*, Cambridge University Press, Cambridge 1936.
- Llewellyn–Smith κ.ά. 2009: Llewellyn–Smith M. / Kitromilides P. / Calligas E. (επιμ.), *Scholars, Travels, Archives: Greek History and Culture through the British School at Athens*, BSA, London 2009.
- Loy 2020: Loy M., «Descent with modification?: Survey methodologies and scholarly networks», *The Fieldwalker.org*, Wilkinson T.C. / Slawisch A. (επιμ.), URL: https://www.fieldwalker.org/articles/aegean/004_loy/. [Τελευταία επίσκεψη: 19/12/21]
- MacGillivray κ.ά. 2000: MacGillivray J.A. / Sackett L.H. / Driessen J.M., *The Palaikastro Kouros: a Minoan chryselephantine statuette and its Aegean Bronze Age Context*, British School at Athens, London 2000.
- Macmillan 1910/1911: Macmillan G., «A Short History of the British School at Athens, 1886–1911», *Annual of the British School at Athens* 17 (1910/1911), σ. ix–xxxviii.
- Marangou κ.ά. 2006: Marangou L.I. / Renfrew C. / Dumas C. / Galvas G. (επιμ.), *Markiani, Amorgos: an Early Bronze Age fortified settlement: overview of the 1985–1991 investigations*, The British School at Athens, London 2006.
- Marshall / Bosanquet 1901/1902: Marshall J.H. / Bosanquet R.C., «Excavations at Praesos. I», *Annual of the British School at Athens* 8 (1901/1902), σ. 231–70.
- McDonald / Rapp 1972: McDonald W.A. / Rapp G.R., *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1972.
- Morgan 2016: Morgan C.A., «The foundation and early development of the British School at Athens, 1886–1900», στο Α. Καραπάνου (επιμ.), *Ελληνο-βρετανικές σχέσεις: Πτυχές της πρόσφατης ιστορίας τους*, Ίδρυμα Βουλής, Αθήνα 2016, σ. 13–28.
- Murray's Handbook 1896: *Murray's Handbook for travellers in Greece: including the Ionian Islands, continental Greece, the Peloponnesus, the islands of the Aegean, Thessaly, Albania, and Macedonia*, John Murray, London 1896.
- Myres 1895: Myres J.L., «Some pre-historic polychrome pottery from Kamárais, in Crete», *Proceedings of the Society of Antiquaries of London* 15 (1895), σ. 351–356.
- Nevett κ.ά. 2017: Nevett L. / Tsigarida E. / Archibald Z. / Stone D., «Towards a Multi-Scalar, Multidisciplinary Approach to the Classical Greek City: The Olynthos Project», *Annual of the British School at Athens* 112 (2017), σ. 155–206.
- Nevett κ.ά. 2020: Nevett L. / Tsigarida E. / Archibald Z. / Stone D., «Constructing the "Urban Profile" of an Ancient Greek City: Evidence from the Olynthos Project», *Annual of the British School at Athens* 115 (2020), σ. 329–378.
- Orengo / Knappett 2018: Orengo H.A. / Knappett C., «Toward a Definition of Minoan Agropastoral Landscapes: Results of the Survey at Palaikastro (Crete)», *American Journal of Archaeology* 122 (2018), σ. 479–507.
- Payne 1940: Payne H., *Perachora: the Sanctuary of Hera Akraia and Limenia. Excavations of the British School of Archaeology 1930–1933*, τόμ. 1: *Architecture, Bronzes*, Clarendon Press, Oxford 1940.
- Peatfield 1992: Peatfield A., «Rural Ritual in Bronze Age Crete: The Peak Sanctuary at Atsipadhes», *Cambridge Archaeological Journal* 2 (1992), σ. 5–87.
- Pendlebury 1939: Pendlebury J.D.S., *The Archaeology of Crete: An Introduction*, Methuen, London 1939.
- Pendlebury κ.ά. 1932/1933: Pendlebury J.D.S. / Money–Coutts M.B. / Eccles E., «Journeys in Crete, 1934», *Annual of the British School at Athens* 33 (1932/1933), σ. 80–100.
- Pendlebury κ.ά. 1935/1936: Pendlebury J.D.S. / Money–Coutts M.B. / Pendlebury H.W., «Excavations in the Plain of Lasithi. I: The Cave of Trapeza», *Annual of the British School at Athens* 36 (1935/1936), σ. 5–131.
- Pendlebury κ.ά. 1937/1938a: Pendlebury J.D.S. / Money–Coutts M.B. / Pendlebury H.W., «Excavations in the Plain of Lasithi. II», *Annual of the British School at Athens* 38 (1937/1938), σ. 1–56.
- Pendlebury κ.ά. 1937/1938β: Pendlebury J.D.S. / Money–Coutts M.B. / Pendlebury H.W., «Excavations in the Plain of Lasithi. III: Karphi. A City of

- Refuge of the Early Iron Age in Crete», *Annual of the British School at Athens* 38 (1937/1938), σ. 57–145.
- Picard κ.ά. 1918/1919: Picard Ch. / Gardner E.A. / Pryce F.N. / Cooksey W. / Woodward A.M. / Casson S. / Welch F.B. / Tod M.N., «Macedonia», *Annual of the British School at Athens* 23 (1918–1919), σ. 1–103.
- Pope 2018: Pope M.W.M., *Amateur*, Macizo, Mexico City 2018.
- Popham 1984: Popham M.R., *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos, Text / Plates*, British School at Athens, London 1984.
- Popham / Lemos 1996: Popham M.R. / Lemos I.S. (επιμ.), *Lefkandi III: The Toumba Cemetery. The Excavations of 1981, 1984, 1986 and 1992–4, Plates*, British School at Athens, London 1996.
- Popham κ.ά. 1979–1980: Popham M.R. / Sackett L.H. / Themelis P.G. (επιμ.), *Lefkandi I: the Iron Age. The Settlement; the Cemeteries, Plates, Text*, British School at Athens, London 1979–1980.
- Popham κ.ά. 1990: Popham M.R. / Calligas P.G. / Sackett L.H. (επιμ.), *Lefkandi II: The Protogeometric Building at Toumba, Part 1: The Pottery*, British School at Athens, London 1990.
- Popham κ.ά. 1993: Popham M.R. / Calligas P.G. / Sackett L.H. (επιμ.), *Lefkandi II: The Protogeometric Building at Toumba, Part 2: The Excavation, Architecture and Finds*, British School at Athens, London 1993.
- Renfrew 1972: Renfrew C., *The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC*, Methuen, London 1972.
- Renfrew 1985: Renfrew C. (επιμ.), *The Archaeology of Cult: the Sanctuary at Phylakopi*, British School at Athens, London 1985.
- Renfrew 2006: Renfrew C., *Η Ανάδυση του Πολιτισμού. Οι Κυκλάδες και το Αιγαίο στην Τρίτη Χιλιετία π.Χ.*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006.
- Renfrew / Elster 2003: Renfrew C. / Elster E.S. (επιμ.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968–1970, Volume 2: The Final Report*, Cotsen Institute of Archaeology, Los Angeles 2003.
- Renfrew / Wagstaff 1982: Renfrew C. / Wagstaff J.M. (επιμ.), *An Island Polity: the Archaeology of Exploitation in Melos*, Cambridge University Press, Cambridge 1982.
- Renfrew κ.ά. 1986: Renfrew C. / Gimbutas M. / Elster E.S. (επιμ.), *Excavations at Sitagroi: A Prehistoric Village in Northeast Greece Volume 1*, Cotsen Institute of Archaeology, Los Angeles 1986.
- Renfrew κ.ά. 2007α: Renfrew C. / Doumas C. / Marangou L. / Gavalas G. (επιμ.), *Keros, Dhaskalio Kavos the investigations of 1987–88*, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2007.
- Renfrew κ.ά. 2007β: Renfrew C. / Brodie N. / Morris C. / Scarre C. (επιμ.), *Excavations at Phylakopi in Melos, 1974–77*, British School at Athens, London 2007.
- Renfrew κ.ά. 2013: Renfrew C. / Philaniotou O. / Brodie N. / Gavalas G. / Boyd M.J. (επιμ.), *The Sanctuary on Keros and the Origins of Aegean Ritual Practice: the excavations of 2006–2008, Vol. I: The Settlement at Dhaskalio*, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2013.
- Renfrew κ.ά. 2015: Renfrew C. / Philaniotou O. / Brodie N. / Gavalas G. / Boyd M.J. (επιμ.), *The Sanctuary on Keros and the Origins of Aegean Ritual Practice: the excavations of 2006–2008, τόμ. 2: Kavos and the Special Deposits*, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2015.
- Renfrew κ.ά. 2018: Renfrew C. / Philaniotou O. / Brodie N. / Gavalas G. / Boyd M.J. (επιμ.), *The Sanctuary on Keros and the Origins of Aegean Ritual Practice: the excavations of 2006–2008, Vol. III: The Marble Finds from Kavos and the Archaeology of Ritual*, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2018.
- Ridley κ.ά. 2000: Ridley C. / Wardle K.A. / Mould C.A. / Rhomiopoulou K., *Servia I: Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971–73*, British School at Athens, London 2000.
- Rodden κ.ά. 1996: Rodden R.J. / Pyke G. / Yiouni P. / Wardle K.A., *Nea Nikomedeia: the excavation of an early neolithic village in northern Greece, 1961–1964*, The British School at Athens, London 1996.
- Sackett 1992: Sackett L.H., *Knossos from Greek City to Roman Colony: Excavations at the Unexplored Mansion II, Text / Plates*, British School at Athens, London 1992.
- Sackett / Popham 1970: Sackett L.H. / Popham M.R., «Excavations at Palaikastro VII», *Annual of the British School at Athens* 65 (1970), σ. 203–242.
- Sackett κ.ά. 1965: Sackett L.H. / Popham M.R. / Warren P.M. / Engstrand L., «Excavations at Palaikastro VI», *Annual of the British School at Athens* 60 (1965), σ. 248–315.
- Sackett κ.ά. 1966: Sackett L.H. / Hankey V. / Howell R.J. / Jacobsen T.W. / Popham M.R., «Prehistoric Euboea: Contributions toward a Survey», *Annual of the British School at Athens* 61 (1966), σ. 33–112.
- Sapouna Sakellarakis κ.ά. 2002: Sapouna Sakellarakis E. / Coulton J.J. / Metzger I.R., *The Fort at Phylla, Vrachos: Excavations and Researches at a Late Archaic Fort in Central Euboea*, British School at Athens, London 2002.
- Shapland / Stefani 2017: Shapland A. / Stefani E. (επιμ.), *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915–19) and its Legacy*, Routledge, London 2017.
- Sotirakopoulou 2016: Sotirakopoulou P., *The Sanctuary on Keros and the Origins of Aegean Ritual Practice: the excavations of 2006–2008, τόμ. 4: The Pottery from Dhaskalio*, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2016.
- Taylor / Janko 2008: Taylor W.D. / Janko R., *Ayios Stephanos: Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*, British School at Athens, London 2008.
- Taylor κ.ά. 1981: Taylor W.D. / French E.B. / Wardle K.A. (επιμ.), *Well Built Mycenae: The Helleno-British Excavations Within the Citadel at Mycenae 1959–1969*, Aris and Philips / Oxbow Books, Warminster / Oxford 1981.
- Tod / Wace 1906: Tod M.N. / Wace A.J.B., *A Catalogue of the Sparta Museum*, Clarendon Press, Oxford 1906.
- Wace 1913/1914: Wace A.J.B., «The Mounds of Macedonia», *Annual of the British School at Athens* 20 (1913/1914), σ. 123–132.
- Wace 1914/1915–1915/1916: Wace A.J.B., «The Site of Olynthos», *Annual of the British School at Athens* 21 (1914/1915–1915/1916), σ. 11–15.
- Wace 1932: Wace A.J.B., *Chamber tombs at Mycenae*, Society of Antiquaries, Oxford 1932.
- Wace / Thompson 1909: Wace A.J.B. / Thompson M.S., «Prehistoric Mounds in Macedonia», *Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology* 2 (1909), σ. 159–164.
- Wace / Thompson 1912: Wace A.J.B. / Thompson M.S., *Prehistoric Thessaly, being some account of recent excavations and explorations in North-Eastern Greece from lake Kopais to the borders of Macedonia*, Cambridge University Press, Cambridge 1912.
- Wace / Thompson 1914: Wace A.J.B. / Thompson M.S., *The Nomads of the Balkans, an Account of Life and Customs among the Vlachs of Northern Pindus*, Methuen, London 1914.
- Wace κ.ά. 1921/1922–1922/1923: Wace A.J.B. / Heurtley W.A. / Lamb W. / Holland L.B. / Boethius C.A., «The Report of the School Excavations at Mycenae, 1920–1923», *Annual of the British School at Athens* 25 (1921/1922–1922/1923), σ. 1–434.
- Wallace 2020: Wallace S. (επιμ.), *Karphi Revisited: A Settlement and Landscape of the Aegean Crisis Period c. 1200–1000 BC*, British School at Athens, London 2020.
- Wardle 1989: Wardle K.A., «Excavations at Assiros Toumba 1988: A Preliminary Report», *Annual of the British School at Athens* 84 (1989), σ. 447–463.
- Wardle κ.ά. 1980: Wardle K.A. / Halstead P. / Jones G., «Excavations at Assiros, 1975–9: A Settlement Site in Central Macedonia and Its Significance for the Prehistory of South-East Europe», *Annual of the British School at Athens* 75 (1980), σ. 229–267.
- Warren 1972: Warren P.M., *Myrtos: An Early Bronze Age Settlement on Crete*, British School at Athens, London 1972.
- Warren κ.ά. 1968: Warren P.M. / Jarman M.N. / Jarman H.N. / Shackleton N. / Evans J.D., «Knossos Neolithic, Part II, summary and conclusions», *Annual of the British School at Athens* 63 (1968), σ. 267–276.
- Warren κ.ά. 1974: Warren P. / Tzedhakis J. / Greig J.R.A., «Debla. An Early Minoan Settlement in Western Crete», *Annual of the British School at Athens* 69 (1974), σ. 299–342.
- Waterhouse 1986: Waterhouse H., *The British School at Athens: The First Hundred Years*, British School at Athens, London 1986.
- Waterhouse / Hope Simpson 1960: Waterhouse H. / Hope Simpson R., «Prehistoric Laconia: Part I», *Annual of the British School at Athens* 55 (1960), σ. 67–107.
- Waterhouse / Hope Simpson 1961: Waterhouse H. / Hope Simpson R., «Prehistoric Laconia: Part II», *Annual of the British School at Athens* 56 (1961), σ. 114–175.
- Whitelaw κ.ά. 2016: Whitelaw T.M. / Bredaki M. / Vasilakis A., «The long-term dynamics of Knossos in context», <https://12iccs.proceedings.gr/en/proceedings/category/39/35/816> [Τελευταία επίσκεψη: 20/12/21]
- Whitley 2011: Whitley J., «Praisos V: A Preliminary Report on the 2007 Excavation Season», *Annual of the British School at Athens* 106 (2011), σ. 3–45.
- Whitley κ.ά. 1995: Whitley J. / O'Conor K. / Mason H., «Praisos III: A Report on the Architectural Survey Undertaken in 1992», *Annual of the British School at Athens* 90 (1995), σ. 405–428.
- Whitley κ.ά. 1999: Whitley J. / Prent M. / Thorne S., «Praisos IV: A Preliminary Report on the 1993 and 1994 Survey Seasons», *Annual of the British School at Athens* 94 (1999), σ. 215–264.